

Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében¹

Balassi Bálint „Óh, én édes hazám, te jó Magyarország” kezdetű búcsúénekét sajnos nem ismerjük teljes egészében, hiszen a *Balassa-kódex*, a kihullott lapok miatt, épp ennél a versnél hiányos. A vers 9. strófájának első két sora, továbbá a harmadik sor kezdetét előlegező őrszavak, még a meglévő lap alján olvashatóak, a folytatás azonban elveszett.² Ez a költemény Balassi azon négy világi énekének egyike, amelyek a pünkösödöt, a vitézi életet, a bujdosást, a hazát, illetve a végeket érintő tartalmuk miatt, az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiba is bekerültek. Az „Áldott szép pünkösödnek gyönyörű ideje” és a „Vitézek, mi lehet ez széles föld felett, szebb dolog az végeknél?” kezdetű versek teljes egészükben megfeleltek a váradi edíció szerkesztőjének, ám ugyanő a „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten” kezdetű versből a 7. strófát azért hagyta ki, mert az így hangzott:

Felejts el annak is háládatlanságát,
Aki most erre vitt engem, régi rabját,
Ámbár élje vígan felőlem világát,
Csak énbennem olts meg nagy szerlmem lángját!

Valójában csak a *szerelem* szó okozhatott a kiadónak gondot, hiszen az 1640-es bártfai protestáns énekeskönyv, valamint az azzal egykorú *Kuun-kódex*, amelyekben megvan ez a Balassi-vers, nem hagyják el ezt a strófát, csupán megváltoztatják utolsó sorát: „Csak énbennem oltsa meg nagy háború lángját”, illetve „Csak oltsa meg bennem keserűség lángját”.³ (Talán e strófa harmadik sorát visszhangozza a „Látom az üdőnek gyönyörű ideit” kezdetű, XVII. századbeli ének 5. strófája: „Kedvedre élhetsz már felőlem, édesem, Az te szerelmeddel, gyönyörű kedvesem” és az „Őszi harmat után” kezdetű híres ének 7. strófájának kezdősora: „Világod kedvedre azért szerelmeddel éld ezentúl, nem bánom.”)⁴ Ezt az ominózus versszakot a *Balassa-kódex* szerencsénkre eredeti formájában őrizte meg.

A váradi kiadó hasonlóképpen járt el Balassi búcsúversével, hiszen ebből is kihagyta a szerelmet érintő strófákat, s így „hazafiassá” vált tartalma miatt, bekerülhetett a vallásos énekek közé. A záróstrófát, ahol a versek elégetéséről

esik szó, már tetszéssel fogadva, megtartotta, csupán ezért ismerjük.⁵ A vers kompozícióját ez a nagymérvű csonkítás azonban teljesen elrontotta.

Balassi búcsúéneke címében így foglalja össze annak tartalmát: „Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quae habuit carissima”, azaz: „Búcsút mond hazájának, barátainak és mindazon dolgoknak, amelyek a legkedvesebbek voltak neki”. A szépen komponált versben a költő búcsúzkodása a nagy távlatok, a közösség felől indul, majd egyre személyesebb irányba halad, amelynek ismert és feltételezhető lépései a következők: a haza, az egri vitézek, a lovak, a díszes öltözetek és fegyverek, saját katonái, a harcmező és a táj; a testvér, a barátok és rokonok; a szüzek és a menyek, a háládatlan szerető – a költő önmaga –, s végül a versei; azaz a keresztyénség védőpajzsától, a szerző előtt heverő, énekekkel teleírt papirosokig terjed az ív. Majdnem minden strófa refrénszerűen, de más-más köszönőformulával zárul. A Juliától mint háládatlan szeretőtől búcsúzó strófa után, de még a verseiről szóló záróstrófa előtt, Balassinak, legalább egy-két versszak erejéig, önmagáról is szólnia kellett; mégpedig arról, hogy miért is búcsúzkodik. Ezt a kompozícióban rejlő logika követeli meg. Eszerint a félstrófán kívül még két-három teljesen elveszett versszakkal kellene számolnunk, vagyis az ének valódi terjedelme 12 vagy 13 strófa lehetett.

Ha a vers ép lenne, úgy inkább tarthatnánk szerelmi tárgyúnak, mint „hazafiasnak”, miképpen megcsonkult voltában látszik. Az egész költemény célja: ország-világ előtt elpanaszolni, hogy a költő szerelmes ellenségétől, Juliától, keserűen csalódva búcsúzik, sőt még a poézisnak is hátat fordít. Valójában minden egyéb csak ehhez a mondandóhoz szolgál felvezetésként. A szerelmi bánat a domináns elem a szövegben, nem pedig a vitézség! A búcsúvers való életbeli háttéréhez két korabeli levél nyújt támpontot. Illésházy István 1589. szeptember 29-én keltezett levelében elmondja, hogy maga Balassi írt neki arról, hogy: „...ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhozta Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget, és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.”⁶ Még jobb adalékot nyújt Forgách Simon, aki szeptember 26-i levelében érzékletesen számol be Balassi kibujdosásáról:

Amely gyalog követem ma jött meg Késmárkról, beszéllé, hogy Hibbén Balassi Bálintra találkozott volt, és igen jól tartotta. Végre szolgálinak osztotta minden marháját, és csak *másodmagával*, egy rossz paripán és egy rossz bórdolmánban ment Késmárkká. Énnékem, a fiamnak [Forgách Zsigmondnak] és az feleségének [Losonczy Annának] örökön örök-ké való szolgálatját üzenté. Kérdette tőle, hová mégyen, hogy énnékem tudja mondani. Azt mondta, hogy oda mégyen, ahová a két szemével lát. Azt is mondta, hogy egy nemesember volt véle. Annak az útban azt beszéllette, hogy Krakóba mégyen, és ott öltözik olasz ruhába, és úgy indul el onnét. Kérdette, hová mégyen? Azt mondta, hogy az *tengeren túl mégyen*, és soha ez országba többé nem jű, és hogy ezt *sírva beszéllette volna*, és az nemesember is sírt volna rajta, és hogy Késmárkra sem tért volna bé, hanem mentent ment volna mellőle.⁷

Mindkét levél azt tanúsítja, hogy az elvont szférába emelt valóság és a poézis életszerűsége ezúttal közel kerültek egymáshoz. A végsőig elkeseredett, sírva fakadó Balassi zarándoköltözetben jár, s a verseiben beharangozott úticél felé, a világ határirra, azaz az Óceánum-tenger partjáig készül kibujdosni, valahogy úgy, ahogy azt az 1588-ban keletkezett *Apollonius-história* főhőse teszi:

*Kevesed magával három órákorban éjjel az vízre méne,
Ékes beszédekkel búcsúzik házától, ha soha meg nem jőne,
Nagy szokogásokkal, siralmas jajszókkal így útára erede.*

Balassi azonban erőt véve magán, szokványos gesztussal, Forgách Simonnak és a frissen házasult párnak örökkön-örökké való szolgálatát üzeni. Nem fölöslen udvarias szavak ezek, nem is gúnyból fakadnak, hanem a korabeli levelekben sokszor leírt „Éltig való szolgálatom ajánlása után” köszöntő formulát ismétlik előszóban.

Visszatérve a búcsúvershez, feltehetjük a kérdést, vajon miként köszönhetett el abban a költő Losonczy Annától? Vizsgáljuk meg a váradi, rendezett edícióból kihagyott, de a *Balassa-kódex*ből ismert két strófát.

*Ti is, angyalképet mutató szép szüzek,
És szemmel öldöklő örvendetes menyek,
Kik hol vesztettetek, s hol élesztettetek,
Isten s jó szerelem maradjon véletek!*

*Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem*

Barakonyi Ferenc (1611–1675) kéziratból ismerte a „Ti is...” kezdetű strófát, hiszen az ő búcsúzó énekében ennek a parafrázisát olvashatjuk:⁸

*Fejenként tűnétek virágzó szép szüzek,
Kik szerelmetekben máshoz köttettetek,
S tőlem jót vöttetek,
Isten s jó szerencse légyen tüvéletek!*

Balassi búcsúversének kezdő felsóhajtása, az „Óh, én édes hazám, te...”, és az egymást követő „Ti is” megszólítások itt nyomatékosan összegződnek, hiszen a „Sőt te is...” mint egy második tételmondat vezeti be a strófákon át előkészített üzenetet. Az „óh, én szerelmes ellenségem” kifejezés, amely a sormetszetben hibát okoz, Petrarca XXI. szonettjének kezdetét idézi fel:

Mille fiate, o, dolce mia guerrera,
 Per aver co' begli occhi vostri pace
 V'aggio proferto il cor, m'a voi non piace
 Mirar si basso colla mente altera.

Végh György magyar fordításában:⁹

Óh, én édes ellenfelem, ezerszer
 – csak hogy szép szemeddel békére lépjek –
 Eléd nyugtottam szívem, csak tenéked
 Nem kell, lenézed büszke értelemmel.

Balassinál a versciklus *Negyvenedik* darabjának ötödik strófájában formálódik először ez az ellenségkép, ekkor még jelző nélkül:

Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel szívemben annak képét,
 Ki halálra gyűlöl és sok halállal öl, úgy tart, mint *ellenségét*,
 Hozzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet, olts meg bennem szerelmét.

A *Hatvannegyedik* első strófájában már a költő mondja, megnevezés nélkül, Juliáról: „Kin csak örül, tudod, *édes ellenségem*”. A *Szép magyar komédiában* (Act. II., Sc. IV. végén) pedig Briseida ezt mondja Credulusnak: „De ha valahogy ezenben Julia, az te *szerelmes ellenséged* reád talál, ha szinte meg nem mersz is véle víni, de el ne fuss előle, hanem vess ellene néki, ha vágni nem mersz is hozzá.” Balassi irodalmi mintájából, Castelletti *Amarillijéből* veszi át, az ott jelző nélkül álló *ellenség* szót: „Ma tu s'incontra a sorte ti vien la tua *nemica*; poscia che non hai core d'assalirla; non le fuggir davante...” Az *ellenség* szónak a szeretett nőre való alkalmazása Briseida (Castellettinél Urania) képes beszédéből következik. Balassi ezt viszi tovább, amikor megalkotja a petrarcai ízű, „szerelmes ellenség” formulát. A komédia további részében költőnk már túl is lép mintáján, amikor Juliát így beszélgeti (Act. IV., Sc. II.): „Az dühös farkas is nem nagyobb ellensége az juhoknak és barmoknak, s a kőeső sem nagyobb az éretlen gyümölcsnek, s az száraz dér sem az új plántáknak, mint nékem szerelme Credulusnak.” Castelletti eredetijében Amarilli nem azt mondja, hogy Credulus szerelme ellensége neki, hanem azt, hogy keserű és rossz számára a pásztor jelenléte: „Non e si amaro, e tristo, a le pecore il lupo, la folta nebbia a non maturi frutti, e'l pigro gielo a le novelle piante, com a me la presenza di cotoesto pastore.”¹⁰

Cupido viszont csak egyszerűen ellensége a költőnek: „Édest, keserűvel elegyítő gyermek, Régi ellensége nyugalmas éltémnek”, valamint „Átkozott Cupido, szerencsémert rontó, régi nagy ellenségem” (LII. 1., és Caelia IX. 3.). Klanciczay Tibor szerint a „Nincs már hová lennem” kezdetű könyörgés ezen

sora: „Ne gyalázzon engem kevély ellenségem” is valószínűleg Juliára vonatkozik.¹¹ Huszti Péter *Aeneis* című históriájában (IV. 81.) Dido nevezi így az őt elhagyó Aeneast: „Az én kevély ellenségemnek ezt mondjad.” Klaniczay felvetése mégis kétséges, hiszen az említett könyörgésben és a 42. zsoltár parafrázisának „Hogy kevély ellenség azt veti szememre” sorában is, inkább az unokaöccsét éveken át rágalmazó Balassi Andrásra illik a *kevély* jelző. Illésházy fentebb idézett levelében is együtt szerepel Losonczy Anna és Balassi András, a szerelmes és a kevély ellenség, mint akik Balassi szerint bujdosásának kiváltó okai.

A búcsúvers és az azt megelőző két ének 4×12 szótagos sorokból építkezik. Ezt az epikus versformát tudatosan kerülte Balassi, hiszen csupán elveszett, „Valyon meddig akarsz engem kesergetni” kezdetű, ifjúkori énekénél, és a kétes hitelű „Éngem Venus asszony...” incipitű búcsúversénél alkalmazta. Különös, hogy a költő 1589-ben, a Balassi-strófa megalkotása után, miért nyúlt a korban legáltalánosabb versformához. Rimay János, tervezett Balassi-kiadásának előszavában, számára hiányzóként említ egy ugyancsak ilyen formájúnak látszó éneket:¹²

Eger, vitézeknek ékes oskolája,
Jó katonaságnak nevelő dajkája,
.....[ája],
.....[ája].

Klaniczay Tibor szép műhelyforgácsnak minősítette ezt a verstöredéket, azzal a magyarázattal, hogy az a búcsúének második strófájának, a szerző által elvetett, korábbi változata volt.¹³ Ez a feltevés azonban cáfolható, hiszen a Rimay által kezdősoraiban idézett éneknek léteznie kellett ahhoz, hogy annak jelzős rímzavait Gyöngyösi István két ízben is felhasználhassa. Először az 1681-ben szerzett, s Esterházy Pálnak ajánlott *Palinodiában*, amelynek 1695-ös lőcsei kiadásban *Prosopopoeia Hungariae*, azaz „Magyarország megismerésére” alcímet viselő költemény 25. strófájában, az ország, egy kesergő nimfa képében, így panaszkodik:

Az nemes erkölcsnek nevelő dajkája,
Az szép vitézségnek voltam oskolája,
Hol, mint az aranyat lydius próbája,
Megvizsgálták, kinek mire áll a szája.¹⁴

1693 nyarán befejezett *Kemény-eposzában* pedig, a magyarok megromlott erkölcsét kárhóztatva, ugyancsak ezeket a rímzavakat idézi fel (III. könyv, IV. rész, 75):

Venus az ifjaknak, nem Pallas, *dajkája*,
 Bűdös most azoknak a Mars *oskolája*,
 A here Chlorisnak tetszik csak rózsája,
 Bellona kertének nem böcsös pálmája.¹⁵

(Nota bene: Chloris nem más, mint a virágok úrnője, a Botticelli *Primaveráján* is ábrázolt Flora, akinek április végi tavaszünnepe a Floralia.¹⁶) Valószínűbb tehát az, hogy Balassi az eredeti verset, a Rimay által idézett kezdősorokkal, 1582 végén, Egerből való távozásakor írta, az ottaniaktól búcsúzva. A kötetkompozíció létrehozásakor viszont szüksége volt egy búcsúzkodó záróversre. Elővette tehát a régit, amelyet az új kezdőstrófával megemelt, s a második strófába kerülő, az egriekre utaló sorokat pedig átformálta. Ekkor, az új helyzethez illően változtatott a szerelmeséről, önmagáról és verseiről szóló sorokon. 1589 szeptemberének végén némileg különös volt Balassinak az egriektől is elköszönnie, hiszen jó ideje a Tátra aljában, Liptóújvárott élt, s egy rövid érsekújvári közjátékot leszámítva, nem vett részt a végvári életben.

De nézzük, hogyan is jutott el Balassi a búcsúénekig. Losonczy Anna 1588 végén – talán Balassi érsekújvári gáláns ügyéről, s a kipattant botránnyról értesülve – végleg visszautasította a költő házassági ajánlatát.¹⁷ A csalódott költő ekkor elhatározta, hogy az *Ötvennyolcadik* verssel lezárja a mindvégig a mitikus és fiktív világban leledző Julia-ciklust. A költő a *Szép magyar komédiából* emelte ki Credulus riválisának, Sylvanusnak „Óh, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája” kezdetű énekét, amelynek végéhez – a ciklusba illesztés érdekében – hozzáragasztott egy Petrarca CXXXII. szonettje zárósrát is felidéző, ám a reális világba visszatérítő strófát:¹⁸

Hideg lévén kívöl, égvén penig belöl Julia szerelmétől,
 Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
 Ezt összverendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

Majd a nyomaték kedvéért még utánabiggyesztette ezt is: „Ez az Juliáról szerzett énekeknek a vége”. Az applikált strófa jól mutatja a költőnek azt a lehetőségét, hogy verseit bármikor átértelmezhesse. A szerelmi kudarc után nem veti el kötettervét, de félreteszi azokat az énekeit, amelyeket az eredetileg 66-os ciklusba akart elhelyezni. Immáron új befejezést készít elő.

Balassi a lírai életrajz hátralévő nyolc versét, a végső búcsúzásig lépésről lépésre haladva, a *remedia amoris*, a szerelemből való kigyógyulás szándékával írta meg.¹⁹ Az eredetileg a fiktív világban tervezett végkifejlet helyett a valóságos élet eseményei is beépülnek a versgyűjteménybe. Hogy az élet és a költészet ezúttal közel járt egymáshoz, azt az ezután következő versek aggályosan pontos datálása is jelzi. Ilyen záróstrófákat, az *Ötvennyolcadik*

verset megelőzően, csak az Anna-versek között lehet találni. Pirnát Antal is úgy látta, hogy az egymást követő dátumok, amelyek az ősz irányába, a költőz madarak indulása felé haladnak, a kibujdosást készítik elő.²⁰ E versekben a nők hajadonok, akik nem fiktív néven, hanem a saját valóságos keresztnevükkel szerepelnek. A poétikus eszköztár, rejtőzködve ugyan, de katolikus szimbolikával bővül ki (Mária-kép, soványböjt, remeteség, szentek napjával való keltezés, zarándokság). Balassi, hogy „útált szerelme kínját” el tudja viselni, többféle gyógyír közt próbál válogatni.²¹ Ebben a hamleti élethelyzetben igencsak érthető a költő ide-oda való kapkodása.

Balassi 1589 júniusában, a nyári napforduló idején szerzett, LIX. számú énekében új szerelem lehetőségét keresi, mégpedig a gyászában vigasztalásra szoruló fiatal Zsófi személyében.

Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba lilium, úgy fejezlik,
Szép piros orcája, fekete zománcba, mint rubin, úgy tündöklök,
Slejt öltözetiben, mint a soványböjtben Mária képe, úgy fénylik.

Az eladósorba került Perényi Zsófiáról lehet szó, aki 15 éves korában lett teljesen árva. Apja, Perényi István már 1575-ben, anyja, Dobó Anna (Dobó Ferenc unokanővére) pedig ekkor, 1589-ben halt meg.²² A „slejt” öltözet dísztelen, olcsó ruhát jelent, amelyet egyes nők gyász idején viseltek.²³ A „soványböjt”, azaz a nagyböjt 1589-ben február 11-től március 29-ig tartott az ó kalendárium szerint, az új szerint pedig február 14-től április 1-jéig.²⁴ A katolikus körmenetekben régi szokás az, hogy olyan öltöztetős Mária-szobrot hordoznak, amelyre az adott ünnepkörnek és a hozzákapcsolódó liturgikus színeknek megfelelő ruhát adnak. Az egyházi év során ötféle szín fordul elő a liturgiában: fehér, piros, zöld, lila és fekete. Szűz Mária hordozható trónusra helyezett képét, azaz szobrát a nagyböjtben gyászruhába, húsvétkor fehér, pünkösdkor piros öltözékbe burkolták.²⁵ (Balassi verse e szokás legkorábbi hazai említésének tekinthető!) A 4. strófában lévő névfejtés a költő korai udvarló verseinek metódusát eleveníti fel. A záróstrófában a fényes bogár, azaz a szentjánosbogár, valamint a nyár közepének említése, a Szent Iván-éji szokást, a mágikus tűzgyújtást rejtelezi. A költő, amikor áldozatul ajánlja lelkét a szép szűz kezébe, akkor éppúgy égő áldozatra gondol, miként korábbi verseiben, avagy a komédia bevezetőjében: „ha az Isten azt hadta, hogy áldozzék régen az én lelkemmel, égetvén nyavalyást az ő régi szerelminek tűziben, boldogítson immár meg valaha az igaz lelkem áldozatjaért ennyi sok kínvallásom után.” Balassi tehát a maga módján csatlakozott a Szent Ivánkor mondott párosító énekekhez, amelyek a szerelmi varázslás körébe tartoznak.

A következő, LX. ének a szűzzel a cédákat állítja szembe, hiszen a bánat antidotumaként az a Zsuzsánna és Anna-Mária jut a költő eszébe, akik a bé-

csi Tiefer Graben virágai voltak.²⁶ E versében Balassi ugyanazokkal a szép kifejezésekkel szól a kurtizánokról, mint korábban szerelmeiről. A felidézett örömök csekély gyógyító erejét azonban jelzi az élményeihez fűzött lakonikus két sor: „Ki ugyan nem elég / Bús szívemnek, mert ég.” A költő a szerelem hiányára a datálással is utal, ugyanis versét 1589 soványbőjtje idején, azaz március 20. körül, Pozsony városából való kimentében szerezte. A magasztos szerelemtől való eltérést a versforma is jelzi, hiszen az nem a Balassi-strófa, hanem egy horvát, illetve egy lengyel populáris táncnóta dallamát követi. Balassi verse lett a modellje a „Szerencsével azkinek van frigye” kezdetű, sokáig ponyván terjedő éneknek,²⁷ valamint a Franck Bálint (1643–1697) nagyszombati királybíró, guberniumi tanácsost Szent Bálint napján köszöntő versezetnek.²⁸ Jellemzőbb azonban erre a ritka versalakra a frivol tartalmú „Kegyes dolgot hallasz most éntőlem” kezdetű, XVII. század eleji ének,²⁹ amelynek a strófái azt is elárulják, hogy Balassi a dallam első két ismétlődő sorára is szöveget írt. Példaként a táncos hatodik strófát idézzük:

Az asztaltól, ím, mind felkelének,
És mindnyájan vigadni kezdének,
Szépen gyönyörködnek,
Ide-s-tová néznek,
Mint az bakok, oly szépen szökdösnek.

Balassi verse, a látszat ellenére, talán a fikció szülöttje, hiszen csupán a *remedia amoris*, a szerelemből való kigyógyulás egyik módjának megmutatására szolgál. Az utánczó is így vélhették, hiszen Julia és Zsófia neve került be abba a XVII. század eleji, szeretőket felsoroló énekbe, amelynek két strófája Balassi szavait és rímeit kölcsönző parafrázis:

Tizediknek a neve Julia,
Német leán, Bécsben van lakása,
Csak szónak állana,
Bécsben nála ha ki megszállana.

Tizenegyediknek neve Zsófia,
Ki az ifjakot hozzája hja,
Igen síja-ríja,
Mert nem akar egyedől hálnia.³⁰

A reneszánsz korban az olyan művelt, beszélgetőpartnernek is alkalmas cortigianának, mint a két bécsi német leány, vagy a lengyel Hannuska Budowskionka, időnként komoly ihletőivé válhattak nagy személyiségeknek. Így volt ezzel Balassi egyik irodalmi mintája is, a XVI. század jeles neolatin köl-

tője, Joannes Secundus, aki híres erotikus versciklusát, a *Csókok könyvét*, egy toledói kurtizánra gondolva írta.³¹

A költő számára a vizsgáztatóhoz további lehetőséget kínált a vitézi élet és a kikeleti megújulás is, amelyről a „Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél?” kezdetű, LXI. vers fest érzékletes képet. A latin cím: *In laudem confiniorum*, azaz a „végek dicsérete” arra utal, hogy ez a vers az ókorban kialakult és a reneszánsz korban is igen kedvelt irodalmi műfaj, az encomium hagyományát követi. Lucianos óta ez a műfaj a gúny eszközüvé is vált, hiszen az írók, álságosan, az olyan kevéssé vonzó, vagy netán éppen becsmérlendő dolgokat is dicsőítették, mint a kopaszság, a zsarnokság, a bolha, a köszvény vagy a pénz. A legnevezetesebb ezek sorában Erasmus műve: *A balgaság dicsérete (Encomium moriae, sive declamatio in laudem stultitiae)*. Készültek azonban valós dicséretnek is az értékesnek tartott dolgokról. Melanchthon például az orvostudományt magasztalta (*Oratio in laudem artis medicae*), mások – többek közt – jeles iskoláról, tanárról, várvédelemről, a könyvnyomtatásról, patrónusról, uralkodóról, híres művészről írtak laudációt, ezek viszont többnyire nem voltak mentesek a megszépítő túlzásoktól. Balassi a tavaszi idő dicséretére is szentelt verset (*In laudem verni temporis*).

Balassi végvári laudációjában a tavasznak örvendező, szerencsén lovakon nyargaló vitézek nem valódi háborút vívnak, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckápat és tollforgós, fényes sisakot; nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, a puskák és a gránátok. Az pedig, hogy az ellenség a török lenne, szóba sem kerül. Nem esik szó a harc igazolásáról, a keresztyénség védelméről, és nincs említés az isteni gondviselésről sem. A szép természeti környezet leírása a bukolikus világot idézi fel. Balassi jól tudta, hogy az arkádiai pásztoridill a magyar közegben nem találna megértésre, éppen ezért a magyar vitézi világot próbálta annak helyére léptetni. Ez jellemzi a *Szép magyar komédia* Candiáját is, ahol, az olasz mintától eltérően, vitézek szerepelnek. A dolog fordítva is igaz, hiszen a vitéz *Credulus*, azaz maga a költő is ott van a végbeli katonák társaságában.

Az ének keletkezése, a fejlett rímtechnika tanúsága alapján, 1588 tavaszára, Balassi rövid érsekújvári tartózkodásának idejére tehető. A hivatalosan megkötött béke miatt, több mint negyedszázadon át, az ellenség kiűzése nem volt napirenden Magyarországon. Ennek ellenére a törökök ismételten támadtak, s elhárításuk a bányavárosok védelmében, éppen Léva és Érsekújvár környékén okozta a legtöbb gondot. A vitézek azonban a jogos önvédelmen kívül kockára tették életüket a portyákon, bajvívásokban, lesvetésekben vagy a vásárutések során, amelyek csupán a harci szellem fenntartására, a vitezesség próbájára, egyéni hírnév szerzésére vagy zsoldpótlásra szolgáltak. A vérontásra, a keresztes hadjáratok óta, csak a Krisztus ügyéért vívott harc adhatott erkölcsi igazolást. Az igazi katonai éthoszt a költő nem itt, hanem a második Szentháromság-hymnusban fogalmazta meg! Balassi ezen versének vezér-

gondolata tehát a jó hírnév mindenáron való elnyeréséről szól! Szerelem híján kell a dicsőség. Ez pedig békeidőben nem kis feladat. Harag is kell hozzá! Később Zrínyi is erre törekedve írta azt, hogy provokálni fogja a fátumot!

A *végek dicséretének* szövegét is csak az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból ismerjük, hiszen a *Balassa-kódex* másolója csupán első sorát írta le, üres helyet hagyva, a végül elmaradt, későbbi bemásolás számára. Így az is elképzelhető, hogy ennek a végvári katonai életet dicsérő nevezetes éneknek is volt a szerelemről vagy a nőkről valamiképpen szót ejtő strófája, amelyet a váradi kiadó, a többi versnél elkövetett csonkításaihoz hasonlóan, ugyancsak kihagyott. (A katonaeénekről eddig közzétett kompozíciós elemzések nem számoltak a vers esetleges hiányaival.) E feltevésemet azzal támasztom alá, hogy Balassi a nagyciklus LIX. számú versétől a LXVI. számú záróversig sorakozó nyolc ének közül, a többi hétben, minden esetben hangot adott szerelmi bánatának, és többnyire keltezéssel látta el őket. Az elveszett záróstrófában megjelölt szerzetési időpont stílusosan a sárkányölő, leánymentő lovagszent, Szent György napja, azaz április 24. lehetett. Miért lenne tehát ez a látszólag csupán vitézi ének a ciklus menetétől független? Nem ríhatott ki ez sem a *remedia amoris*, azaz az ártalmas szerelem orvosságait végigvevő felsorolásból!

Ezt a felvetést látszik igazolni egy középkori költemény, amelynek témája, tavaszi nyitóképe és fölépítése tipológiai rokonságban áll Balassi énekével. A provanszál lovagköltő, Bertran de Born (1140–1207) Varjas Béla által bemutatott „Be'm platz lo grais” (Tetszik nekem) kezdetű versében oly lelkesülten szól a harc gyönyörűségéről, hogy ahhoz képest az étel, az ital és az ágy örömeit csekélységnek ítéli.³² Klaniczay Tibor véleményét tehát erre a versre is ki lehetne terjeszteni: „A vitézi élettel összefüggő énekeinek rejtett igazi ihletője tehát nem más, mint Balassi életre szóló, legigazibb szerelme, Losonczy Anna. Az ő kínzó emléke indítja a költőt – ha negatív értelemben is – a magyar végvárak világának költői befogadása felé, s így lesz a »vitézi tematika« a szerelminek átmeneti szurrogátuma. Nem is tekinthetők ezek a költemények szorosabb értelemben vett vitézi verseknek, mint amilyen majd későbbi híres »katonaeének«-e lesz.”³³

1599-ben a lengyel Adam Czahrowski *Treny i rzeczy rozmaite* című versgyűjteményében jelent meg Krzysztof Woltazi kéziratokban is terjedő, *Duma Podolska* című, a lengyel végekről szóló költeménye, amely viszont Balassi énekét használta mintául. Bár a lengyel versben sokszor szó szerinti az átvételek, mégsem lehet ezek alapján érdemben mérlegelni felvetésem jogosságát.³⁴

Az eztán következő LXII. sorszámú, 1589. augusztus 10. utánra datált versben, a magány és a szemlélődés jelenik meg mint újabb orvosság. A záróstrófa szerint a költő a Tátra havasainak aljában, remete módjára élve szerzte a verset, amely kezdetét tekintve nem az „Amatorum carmen”, azaz a szerelmesek éneke, hanem inkább az „Armatorum carmen”, azaz a fegyveresek éneke címet viselhetné:

Vitézek karjokkal, kígyók fulákjokkal, bikák szarvokkal sértnek,
Körmökkel szép sólymok, foggal oroszlányok szaggatnak, azmit érnek,
Csak az szép leányok s az basiliscusok, hogy a szemekkel ölnek.

A Castelletti *Amarillijéből* ötletet merítő ének jól kapcsolódik a megelőző katonaénekhez.³⁵ Julow Viktor véleménye szerint ez a szerkezetében dekomponálódott vers „az első olyan Balassi költemény, amely már túlnyomóan manierista vonásokat mutat”.³⁶ A vers egyik vezérmotívuma a szerelem tüzeiben való égés, és annak példákkal való érzékeltetése. Szó esik a szegénység és kapzsiság ellentétéről, valamint a pusztán a szemnek szóló, titkos gyönyörködésről. Eckhardt Sándor, aki a nyitóstrófát Anakreon második epigrammájától eredeztette, a kincseket megvető, csak a szerelemmel tördülő életmód dicséretére ugyancsak ennél az antik szerzőnél talált példákat.³⁷ A záróstrófa ismét egy naptári szentre utal: „Szent Lőrinc-nap után az ezerétszázban és az nyolcvankilencben, Remete módjára havasok aljába élvén, szerzék versekben.” Szent Lőrinc pedig, a *Legenda Aurea* szerint, éppen a tűzzel kínoztatva és megégetve nyerte el a mártíromságot, hiszen: „ötféle külső tüzet szenvedett el. Az első a gyehenna tüze volt, a második tűz a maga anyagi valóságában, a harmadik a testi vágyé, a negyedik a heves kapzsiságé, az ötödik az örvöngő kegyetlenségé. Ezeken kívül, mint Szent Maximus feltárja, háromféle belső tüzet hordozott, melyek nagyobb lobogása minden külső tüzet legyőzött. Az első a hit nagysága, a második a hő szeretet, a harmadik Isten igaz ismerete, mely úgy sugárzott, mint a tűz.”³⁸ A 9. strófa az *Árgirus* széphistória egyik részletével rokonítható (I. rész, 141.).³⁹ Nem véletlen ez, hiszen a bemutatott környezet éppoly idilli képet mutat, mint Tündérország nem evilági helyszínei. A vers végére azonban a Margit iránti szerelem miatt megbomlik az összhang a vitézek között, s az egyenlenséget támasztó szép leányért egymás ellen fordulnak:⁴⁰

Már ezután azért ez egészségeért sok jó kopia romol,
Vitézek homlokán szablya miatt gyakran szerelméért vér omol,
Mert ez az a virág, ki miatt barátság társok között felbomol.

A LXIII. számú, s nyolc ifjú legény dalnokversenyéről szóló ékós versben Balassi bravúros módon visszhangoztatja a női neveket. Ez az immár nem fegyveres, hanem szellemi téren folyó vetélkedés a költő öntudatának erősödését jelzi, ám egyúttal a búcsúzkodás kezdete is:

Egy szegény szarándok, régi barátotok éneklette ezt néktek,
Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek,
Kit a nagy hamisság és háladatlanság föld szélére kergettek.

Az másfélezerben és nyolcvankilencben, Szent Bertalom-nap után,
Világ határirra való bujdosásra keservesen indulván,
Édes hazájából, jóakaróitól siralmasan búcsúzván.

A korabeli jezsuita és protestáns iskolák tanítási módszerei közé tartozott a vetélkedés (aemulatio), amely tervszerűen lefolytatott mérkőzéseken (concertationes) ment végbe.⁴¹ Balassi tehát mintegy tanárúkként búcsúzik vetélkedő tanítványaitól. A vers augusztus 24-re eső dátumozása a katolicitás jegyét is magán viseli, hiszen a *Legenda Aurea* szerint: „Szent Bertalan apostol Indiába ment, mely a világ végén fekszik”.⁴²

Az LIX. verstől idáig következő öt ének, a Julia-ciklusban kialakított modorban, fikciós elemekkel és petrarkista eszköztárral felszerelve íródott. A hátralévő három versben azonban formailag és tartalomban is visszatér a korábbi korszak, az Anna-versek világának hangja. Balassi fokozatosan elszakad a fiktivitástól, egyre inkább előjönnek a való élet momentumai, hogy majd a záróversben a költészet és a valóság egy pillanatra találkozhassanak. Balassi nem kívánt búsképű lovag, azaz magyar Don Quijote lenni.

A versszerző a LXIV. versben a gyógyírkeresésből visszatér fájdalma okozójához, Julia-Annájához, akit ezúttal, hogy nevét ígéretéhez híven többé ne említse, édes ellenségének nevez. Profán soliloquia ez a verses monológ, amely az antik és mitológiai példák ellenére, nagyon is valós érzéseket mutat. A talán pszichológiailag is elemezhető tépelődés címe: „Animum ingratitude amatae moerentem ipsemet solatur”, azaz: „Szeretője háládatlanságán kesergő lelkét saját maga vigasztalja”. A kulcsszó a *háládatlanság*, amely újra és újra felbukkan. A poéta az ezért való bosszúállás gondolatát ugyan elhessegeti magától, ám mégis szeretné, ha a nyerhetetlen, aki másnak adta magát, valahogy azért megbűnhődne. Az isteni igazságszolgáltatásban reménykedik, ezért felejtene kell szíve kárát, s önbecsülését vissza kell nyernie: Janus Pannonius *Saját lelkéhez (Ad animam suam)* szóló verséhez hasonlóan, Balassi is elégedett szellemi adottságaival:

Lám, mind szívet, elmét, Isten nem rosszt adott,
Hát miért keseregsz? Ne hadd el magadot!
Szemérem ez tőled, ki másnak tanácsot
Szoktál gyakran adni, hogy bú így meghajtott!

Ébredj fel azért már keserves sok búdból,
S ne gondolkodjál ez rút bosszúállásról,
Bizonyíts evvel is meg, hogy szereted jól,
Mert nem illik, hogy róla gonoszt szólj.

Ezek a méltósággal viselt szenvedés szavai. Az igaz szerető nem torolja meg a rajta esett sérelmet azzal, hogy rosszakat mond arról, aki elhagyta. Ez Balassinak is csak a költészetben volt lehetséges. Losonczy Anna és közte 1592-ben kezdődött egy infámia, azaz rágalmazási per.⁴³ A vers azzal az ezernyi szentenciában megfogalmazott toposszal zárul, amely szerint a nők szerelmének nem érdemes hinni, hiszen ők annak örülnek, ha búbánatot okozhatnak minél többeknek.

A nagyciklus utolsó előtti verse, a zarándokoknak vagy bujdosóknak való ének, amelynek a szerelemre vonatkozó strófáját, mint az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból kihagyottat, már korábban idéztem. Az ének záróstrófájának a datálása is érdekes: „Én édes hazámból való kimentemben, Szent Mihály nap előtt való harmadhétben.” Szent Mihály arkangyal ünnepe szeptember 29-re esik. A nagy erejű hadakozó főangyalhoz sok csodás szerep társul: többek közt ő Krisztus zászlótartója, s ő viszi át a holtak lelkét a Paradicsomba. Ez utóbbi tisztehez párosul a halál metaforájaként használatos „Szent Mihály lova” kifejezés. Profán jelentést is hordoz az arkangyal ünnepe, hiszen Eduard Fuchs szerint az olyan kifejezések, mint „Szent Mihály nap előtt kivonulni”, vagy „elhagyni a templomot az áldás előtt” virágnyelven azt jelentik, hogy az ölekezéseknél a következményeket megszakítással lehet elkerülni.⁴⁴ Balassi is talán arra kívánt a Szent Mihály-nap előtti keltezéssel utalni, hogy szerelme a beteljesülés előtt megszakadt?

Az ének egésze a keserűségre az egyetlen lehetséges megoldást az Isten felé fordulásban és a nyugalmat hozó zarándokéletben keresi. Ide kívánczik a *Balassa-kódex* töredékes megjegyzése, amely arról beszél, hogy Balassi ezentúl csak istenes énekeket ír, s evilági éneket többet már nem szerez. A XL. vers 5. strófájában a költő még Cupidót kérte, vagylagosan, arra, hogy Juliát „hozzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet, olts meg bennem szerelmét”. Itt pedig már az Istentől várja, hogy: „Csak énbennem olts meg nagy szerelmem lángját!” A költő kibujdosását Losonczy Anna magatartásával és szerelmi bánatával magyarázta, jóllehet azért vette útját Lengyelországba 1589 őszén, hogy az ott készülõ, török elleni háborúhoz sereget gyűjtsön. Balassi ezen verse azonban a peregrinációba indulók hagyományos foháskodását követi. Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának oppenheimi, 1612-iki kiadása függelékében maradt fenn az „Emberi nemzetnek, te, igaz őrzője” kezdetű, az útonjáróknak szánt ének, amelyben Balassiéhoz hasonlóak a gondolatok és szófordulatok.⁴⁵

Térhessek meg onnét nagy jó egészségekben,
Hálákat adhassak azokkal egyemben,
Azkik örvendeznek én megtérésemen,
Add meg ezt énnékem, kegyes Isten. Amen.

Végül nézzük újra a nagyciklust lezáró, csonka búcsúéneket. Létezik egy olyan reprezentatív Balassi-kiadás, amelyben a búcsúvers töredékes strófája ki van egészítve. 1961-ben jelent meg ez a kötet, Eckhardt Sándor szöveg-gondozásában, Klanciczay Tibor utószavával és Szász Endre illusztrációival. A strófa a következő:

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem *[ellen megvetettél engem,*
Letalább képemet őrizd meg szüvedben.]

Eckhardt Sándor még arra is gondot viselt, hogy, a nagyobb hitelesség kedvéért, a Balassi által használt palócos felsőfokot alkalmazza a legalább szóban.⁴⁶ De nemcsak ő próbálkozott a kiegészítéssel, hanem a híres néprajztudós, Lükő Gábor is megtette ugyanezt. Az ő pótlása a következő:

Ki érdemem*[et is csak veszed semmiben,*
Immár Isten hozzád, légy jó egészségben!]

Lükő Gábor indoklást is fűzött eljárásához: „A csonka kilencedik strófát megpróbáltam rekonstruálni. Aki jobbat tud ajánlani, ne sajnálja tőle a fáradságot. Ha megsérült műtárgyainkat restauráltatjuk, verseinket sem illik elhanyagolni. Hiszen csonka állapotukban nem alkalmasak előadásra. Az általam ajánlott kiegészítést zárójelben közlöm.”⁴⁷

Nem tartjuk elég jónak e kiegészítéseket, ám figyelemre méltó, hogy e nagy tekintélyű tudós emberek sem zárkóztak el a rekonstrukció megkísérlésétől. Az ilyesmi a latin szövegkiadásokban igen gyakori, ám magyar verseknél ritkán próbálják meg. Kitalálni természetesen nem lehet, hogy mit írhatott a költő, ám támpontként szolgálhat az, hogy verseire nagyon jellemző az azonos elemekből való építkezés. Balassi utánczóit pedig az ő verseinek formuláit és állandó fordulatait használták, variálták vagy bővítették, így ezek alapján is lehetséges bizonyos következtetéseket levonni. Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményében⁴⁸ feljegyzett egy olyan, a XVII. századi szerelmi költészet toposzait őrző éneket, amely a hűtlen szeretőtől való búcsúzást példázza:

Hézzám, hű szolgálodhoz, ha igaz nem voltál,
Légy igaz már ahhoz, akihöz pártoltál,
Hezzám ha hűségöt csak szénnel mutattál,
Isten légyön véled, ki tőlem elváltál.

Tégödöt az Isten mindön jóval áldjon,
A te szüved soha búra ne találjon,

Mint égből a rózsát, harmattal újítson,
Mégis a szeretet holtig megmaradjon.

A csalódott szerelmes tehát nem átkozódik, hanem jót kíván egykori kedvesének. Ez Balassinál sem lehetett másképpen. A szeretőtől való elkészítés szókos formulájáról egy könyvborítóra írt, XVI. századi tollpróba is tanúskodik:

*Légyen Isten hozzád, óh, én szép virágom!*⁴⁹

Balassi IV-es számú énekének 16. strófája hasonló búcsúformulával zárul:

Azért immár nékem el kell most indulnom,
De elmémet ugyan itt kell nálad hagynom,
Rólad gondolkodnom,
Légyen Isten hozzád, édes vigasztalom!

A további vizsgálódás kedvéért, magam is megkíséreltem Balassi búcsúversében a 9. strófa csonka, harmadik; valamint hiányzó, negyedik sorát kiegészíteni. Azon igyekeztem, hogy a vers gondolatmenetét követve, a költő saját szavaival fogalmazzak. A harmadik verssor „Ki érdemem...” kezdetével egybecseng a *Szép magyar komédia* azon mondata, amelyben Galatea ezt mondja Sylvanusnak: „...nem becsültem az te szerelmedet, azmint érdemletted volna tőlem” (Actus V., scena V.). Ugyanott Credulus, Sylvanust ellenségének nevezve, ugyancsak érdemére hivatkozik: „S ha tekintem, hát nem barátom, hanem halálos ellenségem voltál énnékem, mert sok esztendeig való szolgálatomnak minden bérét, érdemét elvesztetted tőlem” (Act. IV. Sc. I. eleje). Az „érdemem szerint” szókapcsolat előfordulásai a következők: „Érdemem szerint ne büntess engem” (Óh, én Istenem”) „Ha érdemem szerint reám eresztesz kint, veszek, s jaj, hová légyek?”, valamint „Éngem, romlott szegént, rossz érdemem szerint, haragod el ne vessen” (LI. zsoltár, a 4. és a 8. strófában). A becsülésre pedig: „De meglásd, hogy jobban becsüljed ezután...” (XXXVII. 7.). A hiányzó negyedik sor pótlása pedig, fogódzó híján, nem lehet más, csupán merő fantáziálás:

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem [szerint nem becsültél engem,
Légy áldott sok jóval, Istentől ezt kérem!

Balassi búcsúverse, vagy annak esetleges korábbi változata, sokakhoz eljuthatott. Főként az Erdélyben másolt kéziratos énekeskönyvek vallanak Balassi szerelmi énekeinek ottani, a Magyarország más részein tapasztalhatóhoz képest szélesebb körben való ismertségéről. Maga Balassi is „az erdélyi

nagyságos és nemes asszonyoknak” ajánlotta komédiáját. Erdélyben pedig nemcsak a főnemesi réteg, de a magyar írástudó polgárok is közel kerültek a reneszánsz költészetéhez. A Vígh Károly (1912–1990) által kiadott, marosvásárhelyi házasságtörési perek tanúvallomásai közt fennmaradt egy, eddig figyelemre nem méltatott versidézet, amelyet mindenképpen be kell vonnom vizsgálódásaimba. 1633. február 21-én írták azt a jegyzőkönyvet, amelyben Szabó Jakab perli feleségét, Kerekes Erzsébetet, mert az házasságtörést követett el Abrugyi Szabó Istvánnal. A perben negyvennél több tanút hallgattak ki. Közülük öten beszéltek el olyasmit, ami figyelmünkre érdemes lehet. Az alábbiakban az ő vallomásaiból idézek.⁵⁰

Kovács Szabó Ferenc fassus est: „...Hallottam azt is Szabó Jakabnétól, hogy neki karmazsin sarut adott Abrugyi. Tudom azt is, hogy két keszkenőt adott Szabó Jakabné Abrugyinak: egyik pelikános, aranyos, az másik bötös, feketés. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.

Az gatyakötelen is láttam, hogy Kerekes Erzsók volt arannyal varrva, kit Abrugyinak adott Szabó Jakabné.”

Jó Szőcs István de Marosvásárhely fassus est: „Tudom azt, hogy mikor Szabó Jakab honn nem volt, Abrugyi István sokszor ott hált Szabó Jakabnénál. Láttam azt is, hogy Abrugyinak szép varrott gatyakötelei voltak. Az volt reávarrva bötökkel: Szívem-lelkem, Kerekes Erzsók. Hallottam az maga háza népétől is, hogy mondták az asszonnak, miért nem elégszik meg az urával, miért szeret mást. Az asszony azt mondotta: Azért mert az fertelmes kurvák, az vásárhelyi legények, ha egy karázsia köntöst kaphatnak, oly kevélyek véle, hogy nekik nem szólhatok. De az én szívem-lelkem talpig iskárlátban és gránátban vagyok, mégis nem kevély.”

Szabó Péterné, Judit asszony fassa est: „...Tudom azt, hogy egy bötös keszkenőt varratott vala énvélem Szabó Jakabné, az melyet – az mint hallom – azután Abrugyi Istvánnak adott volt. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.
Ideje megválnom te szép személyedtől,
Mert mindenkor búmra jártál csak egyedül.

Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
Nám az te kedvedért én eleget türtem,
Hogy most árván hagytál, azt nem érdemlettem.

Énnékem akkor azt mondta, hogy az urának varratja, de – azmint hal-
lom – más viselte meg.”

Rozsnyai Szabó István de Marosvásárhely fassus est: „...Hallottam maga
szájából Szabó Jakabnének, hogy beszéli vala: Nem tagadom, hogy némely
dologban vétkem nem volna, de az mit beszélnek, nem mindenre vagon
vétkem. Varrattam egy lábravaló-kötelet neki és egy keszkenőt is, de hiszem,
az ajándék nem teszi az embert kurvává.”

Balog Gergely relictája, Anna asszony fassa est: „...Tudom azt, hogy Sza-
bó Jakabné igen szép skófiomos keszkenőt varra Abrugyinak; az madarak-
nak még az lábok is arany- és ezüstoffonál volt.”

A marosvásárhelyi vallomásokban idézett, két négy soros strófa máshonnet
még nem került elő. Megszokott dolog, hogy irodalmi szövegeket pergamen-
re, papírra vagy táblára írva, falra vagy vászonra festve, agyagba nyomva, kő-
be vésve, fémre karcolva, fába metszve olvashatunk, de a hímzett textiltelü-
letre, mint íráshordozóra, csupán a háziasszonyt dicsérő, a XIX. századtól
divatos, konyhai falvédők rigmusait látván gondolunk. Vannak azonban
ezeknél művészibb emlékek is, mégpedig többnyire a hazai református egy-
ház művészetben. A régi úrihímzések, skófiumszállal készült, betűs úrasztali
terítőkön bibliai idézetek olvashatóak. A magyar nagyasszonyok által alkal-
mazott török varrólánnyok, a vásárütéseken elrabolt török bulyák keze nyo-
mat is őrzik a magyar hímzések. Martinus Crusius tübingjai professzor írta le
egyik könyvében, hogy 1578-ban Szegedi Pál nevű diákja olyan fehér kendő-
vel ajándékozta meg, amelynek szögletein eperforma piros virág volt törökö-
sen, és aminőket a törökök szögletre hajtva hordanak.⁵¹ Gyöngyösi Kemény-
eposzában tíz strófát szán annak a keszkenőnek a leírására, amelyet Kemény
János jegyajándékban visz Lónyai Annának (I. könyv, V. rész 18–27.):

Vala keszkenő is együtt a gyűróvel,
Ritka munka ez is, böcsös érdemével,
Aki készítette ezt gyenge kezével,
Múzsák seregében illik szép mívével.

A patyolat keszkenő négy sarkába egy-egy mitológiai jelenetet hímeztek,
széleire pedig virágokat, de írott szöveg nélkül (Diana és Acteon, Apollo és
Daphne, Jupiter és Europa, Venus és Adonis).⁵² Az 1724-ben megjelent, s
Gyöngyösinek tulajdonított *Cuma városában építettett Daedalus temploma* című
históriában Ariadne a ládafiából veszi elő „varrott keszkenőjét”:

Mind körül skófiom, arannyal beszéltek,
Cifra szegeletit recére metszették,
Néhol karmazsinnal a metszést töltötték,
Zöld selyemmel néhol megegyítették.

Itt kilencstrófányi a keszkenő leírása, amelyre Neptunust, Minervát, a tengert, delfint, krokodilust, syréneket, nádast, kákát, madarakat hímeztek (IV. rész, 110–120.). Sőt „magát is a leány erre varrattatta”, s az arannyal rajzolt képen „jajszóra szép száját éppen felnyitatta”. Ariadne ezt az ajándékot Daedalus által Theseusnak küldi, e szavakkal: „Légyen zálogjául felgyúlt szerlemmemnek.”⁵³ A Gyöngyösi által leírt emblémaszerű keszkenők arisztokratikus társaságba illenek. Az egyszerűbb körülmények közt élők a „képes beszédet” kivarrt írással pótolták. Egy XVII. század végi, felső-magyarországi eredetű párnahajra, a szegélyén sorakozó virágkeretekbe, az *Énekek éneke* egyik erotikus értelmű részletét hímezték: „Ének. IV. 16. Serkenj fel északi szél, jöjj el déli szél, fújj az én kertemre, hadd folyjanak ennek gyönyörűsége, jóillatú szerszámi. Jöjjön el az én barátom is ebben a kertbe, és egye ennek gyümölcsit.”⁵⁴

Egy újstílusú népdalban, amelyet a Nógrád megyei Rimócon gyűjtött egykor Balla Péter, előkerül a szeretőtől való bocsánatkérés, a szerelmi ajándéknak szánt keszkenő, továbbá a hímezett betűs szerelmi vallomás is:⁵⁵

1. Ősszel érik babám a fekete szőlő,
Te voltál az igazi szerető,
Bocsásd meg, ha vala-, valaha vétettem,
Ellenedre babám rosszat cselekedtem.

3. Kinek varrod babám azt a hímes kendőt?
Néked varrom, hogy legyél szeretőm.
Négy sarkába négy szál fehér rozsmaringot,
Közepibe babám, hogy szeretőd vagyok.⁵⁶

Országszerte szokás volt, hogy a szeretők egymásnak szerelmi ajándékot adtak, amely sokszor éppen keszkenő volt. Egy 1755-ös hódmezővásárhelyi perben egy nő így vallott: „egy selyemmel varrott – *salva venia* – gatyamadzagot adtam néki.”⁵⁷ A marosvásárhelyi szeretők ellen, büntárgyként felmentett, „bötűs” keszkenő régesrég elrongyolódott, s csak a perlekedésnek köszönhető, hogy a ráhímezett szöveg jegyzőkönyvbe került, s így máig fennmaradt. A két szépséges strófa valószínűleg nem önálló költemény volt, hanem egy hosszabb versből szerelmi üzenetként emelték ki őket.

Magánlevelekben gyakran felbukkan egy-egy versidézet, többnyire a szerző megnevezése nélkül. Török István például Balassi „Mi dolog Úr Isten, hogy ez egy kegyesen kívül senki nem tetszik” kezdetű, LV. énekének teljes első strófáját beleírta, 1595. december 23-án kelt, Batthyány Ferenchez írt levelébe.⁵⁸ Nádasdy Tamás pedig Kőszegről, 1605. május 26-án, Batthyány Ferenchez küldött levelében Balassi LVII. éneke 7. strófájának zárósora után, Tinódi egy ismeretlen szerzeményének négy szép sorát citálja.⁵⁹ Batthyány

Ferenc 1604 és 1607 között egy egész sor szerelmeslevelét tűzdelte tele Balassitól való idézetekkel, amikor majdani feleségének, Poppel Évának udvarolt.⁶⁰ Wesselényi Ferenc a XVII. század közepén írt leveleiben sokszor és lelkesen emlegetve idézi Balassit. Egy Koháry-családbeli úrhoz, Németlipcséről, 1663. május 3-án írt levelében például így: „amaz dicséretre méltó vitéz Balassa Bálint, az ki mind szerelmes, s mind vitéz vala, szerelme ellen keservesen így panaszol vala: Az kiért vétkeztem, az is hozzám álnok.”⁶¹ Ez a XXXIV. vers 4. strófájának, kis torzítással idézett, utolsó sora. Sőt, maga Balassi is, egyetlen fennmaradt saját kezű verskéziratában, öt strófát idéz ön-maga verseiből.

Előszavak, könyvbejegyzések, iratokon maradt tollpróbák is őriznek, többnyire emlékeztetőből vett, néha pontatlan idézeteket. Szenci Molnár Albert Balassi búcsúversének első sorát szó szerint átvette, amikor 1597-es heidelbergi tartózkodása idején, négysarkú strófát írt egy Janus Pannonius-kötetbe, mégpedig a Guarinus-panegyricus Dunát és Drávát említő sorainak margójára.⁶² Ugyanő, az 1607-ben Herbornban megjelent *Psalterium Ungaricum* ajánlásában, a „Bocsásd meg Úr Isten” első strófáját mint a magyar verselés legszebb példáját idézte.⁶³ Egy kolozsvári Melanchthon-kötet elejére, amelyet a possessor bejegyzése szerint, 1598-ban Vásárhelyi András adott ajándékba Zilahy Bálintnak, a „Bizonnyal esmérem rajtam most erejét” kezdetű, IV. számú Balassi-vers 5 strófája sorainak felhasználásával költött, panaszos strófákat jegyzett be egy XVI. századi kéz.⁶⁴ Czobor Mihálynak 1607. július 13-án Teplán kelt levelére, amelyet Melith Pálné Csapy Krisztinának küldött tollpróbaként, ráírták a „Most adá virágom nékem bokrétáját” kezdetű, XXIV. számú ének rontott szövegű első versszakát.⁶⁵ Balassi első himnuszának 3 strófáját tollpróbaként firkantották egy 1632-es kassai városi iratra.⁶⁶

A marosvásárhelyi bírósági eljárásban említett keszkenőn verstanilag hibátlan, s láthatólag nagyon pontosan idézett sorok voltak olvashatóak. Tartalmukat nézve pedig, az szinte bizonyos, hogy e búcsúzó strófáknak a szeretőt kétszer is *ellenségnek* nevező szóhasználata egyedül Balassitól eredhet. A XVII. századi szerelmi énekekben nincs nyoma a *szerelmes ellenség* kifejezésnek. Így jogosnak tartom felvetni, hogy talán éppen Balassi búcsúverséből választotta ki a kedvére való strófákat, a korántsem szemérmes, marosvásárhelyi Kerekes Erzsók! A jegyzőkönyvíró sormetszet- vagy szótagszám-hiba nélkül írta le mindkét versszakot.

Mint korábban már említettem, a búcsúénekből hiányzó strófák csak szerelmi tartalmúak lehettek, mert különben nem hagyta volna ki őket az *Istenes énekek* váradi kiadója. Próbáljuk meg beilleszteni a két strófát Balassi búcsúversének megfelelő helyére, a 9. versszak után.

- 8 Ti is, angyalképet mutató szép szüzek,
És szemmel öldöklő örvendetes menyek,

Kik hol vesztettetek, s hol élesztettetek,
Isten s jó szerelem maradjon véletek.

- 9 Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem [*szerint nem becsültél engem,*
Légy áldott sok jóval, Istentől ezt kérem!]
- 10 Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.
Ideje megválnom te szép személyedtől,
Mert mindenkor búmra jártál csak egyedül.
- 11 Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
Nám az te kedvéért én eleget túrtam,
Hogy most árván hagyta, azt nem érdemlettem.

* * *

Ti penig, szerzettem átkozott sok versek,
Búnál kik egyebet nékem nem nyertetek,
Tűzben mind fejenként égjétek, vesszettek,
Mert haszontalanok, jót nem érdemletek.

Láthatólag jól illeszkednek a strófák a versbe. Rímtechnikájuk is hasonló. Az „azt nem érdemlettem” és a „jót nem érdemletek” korrelációja is figyelemre méltó. A jegyzetekben minden szóhoz és kifejezéshez összeszedtem a hiteles Balassi-versek és a komédia megfelelő sorait.⁶⁷ Nagyon sok a panelszerű egyezés. Közülük csupán egyet emelek itt ki, a XXIX. vers 6. strófáját, amely a rímshavakat formázza azonosan:

De hogynemmint távol lévén az ő személyétől,
Szerelmekben őutána vertengek egyedül.

A búcsúvers kiegészítését és a betoldást olyannak tekintem, mint a képek és más műtárgyak restaurálását vagy rekonstrukcióját. A szakadozott vásznon lévő festmény kijavítása, vagy egy szobor töredékeinek összeillesztése és pótlása segíti elképzeltetni az ép művet. Egy kiegészített váza tökéletlenül is többet láttat, mint törötten. Hogy ezúttal valóban az igazi verssorokat leltem volna meg, azt nem tudom bebizonyítani, ám akkor sem tartom az elmondottakat hiábavalónak, ha tévedtem volna, hiszen e szép strófák segítségével talán sikerült Balassi búcsúversét valamelyest új életre hoznom.

Lükő Gábor néprajztudós, 33 évvel ezelőtt, a következő érdekes megfigyelést tette e versről: „A költő úgy búcsúzott el Magyarországtól, mikor 1589-ben Lengyelországba indult, mint aki soha többé nem tér vissza. Halálos ágyukon szoktak így búcsúzkodni a régi magyarok. S aki nem tehette meg valami okból, elbúcsúztatta papja vagy a kántor, mikor már a ravatalon feküdtt. Ezek a verses, többnyire énekelt búcsúztatók elkerültek a Balassival foglalkozó kutatók figyelmét. Aki megismerkedik velük, könnyen meggyőződhet róla, hogy ezek voltak Balassi mintái, és nem más. Balassi búcsújának felépítése, stílusa és versformája azonos a halottbúcsúztatók sablonos formájával. A halottbúcsúztató versekben maga az eltávozó szólal meg: a pap vagy a kántor az ő szavaival szól a hátramaradottakhoz, mintegy megjelenítve a halottat. Egymás után megszólítja hozzátartozóit s mindenkire intéz néhány keresetlen, őszinte szót, elbúcsúzván tőle.”⁶⁸ Lükő Gábor ezek után egy népi halotti búcsúztató szövegét idézi példaként.⁶⁹

A néprajztudós által ismertetett prosopopoeia, azaz a halott megszemélyesítő beszéltetése azonban nem a falusi emberek költői leleményeként jött létre, hanem a főúri temetések gyakorlatának utánzásaként. Lükő Gábor kitűnő megfigyelése óta ez már bizonyítható tény, hiszen az elmúlt évtizedekben a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának több olyan kötete is megjelent, amelyekben a népi búcsúztatók előképeinek tekinthető, nemes urak és asszonyok temetésére készült versezetek is szép számban szerepelnek.⁷⁰ A köznép számára kiadott halottas énekeskönyvekben is akadt jó néhány olyan ének, amely a prosopopoeiát alkalmazta. A református egyházban, a XVIII. század végén, ezt a búcsúztatási formát már sokan kifogásolták. 1791-ben a híres *Hármas kis tükör* szerzője, Losontzi István nagykőrösi rektor írta, az általa kiadott *Halotti énekek* bevezetőjében, a következőket:

Némely bölcs elmék ugyan a *Prosopopoeját* egészen kihagyatni kívánták, de így az egész könyvet nagy részben meg kellett volna változtatnom; melyre sem céлом nem volt, sem annyi bátorságot magamnak nem vehettem, tudván a bévett szokásnak nagy erejét. Azért némelyeket úgy hagytam, amint találtam. Különben is, azok az énekecskék úgy gondolhatóknak, mint búcsúzó versek, melyek *Prosopopoejával* szoktanak nálunk lenni, és nem úgy a megholtaknak, mint az élőknek tanítatásokra szolgálnak.⁷¹

Bizonyosak lehetünk abban, hogy efféle, az elhunytakat prosopopoeiával búcsúztató magyar gyászversek már a XVI. században is voltak, ám ezekből egy sem maradt fenn. Latin nyelvű példák azonban akadnak. Gyulai János református prédikátor és debreceni rektor 1586 januárjában két gyászverset írt az Újszövetség-fordító Félegyházi Tamás halálára.⁷² A második darabnak már a címéből is látszik, hogy az a halott ajkára adott búcsúvers: *Thomas Félegyházius Debrecinus Ecclesiam patriam lugentem alloquitur*, azaz: „A debreceni Félegyházi Tamás gyászoló hazai gyülekezetéhez beszél”. A disztichonokban

írt latin vers azonban a humanista hagyományt követi, s így filozofikus, teologikus fejtegetésben merül ki. Csupán utolsó két sorában van elköszönés:

Nec modo plure libet: Domini protecta sub alis
Tempus in aeternum, patria chara, vale.

A Balassi fivéreket gyászoló, *Epitaphia* címmel 1595-ben, Bártfán kiadott könyvecskében az egyik latin nyelvű vers címe *Prosopopoeia mag[nifici] et liberi baronis D. D. Valentini Balassy demortui, qua fratrem de sua morte dolentem consolatur*.⁷³ A turóci jezsuita kollégium versszerő diákja szintén humanista mintákat követ, hiszen Balassi Bálintot úgy szólaltatja meg, mint aki öccsét antik példákkal dicsőítve vigasztalja.

A magyar nyelvű búcsúzkodó formulák meglétéről azonban más irodalmi szövegek mégis tanúskodnak. Ráskay Gáspár 1552-ben szerzett históriájában a főhős, a vitéz Francisco ekként köszön el vitéz társaitól (87. strófa):

Lám, vitézektől is úgy búcsúzóék vala,
Könyves szemmel nékik elég mondja vala,
Jó beszéddel őket úgy üdvezli vala:
Isten légyen véletek, szerelmes vitézim!

Tinódi Sebestyén 1553-ban, „aranlábú Debrecen városában” verselte meg Enyingi Török János vitézségét. Török Bálint vitéz fia 1550-ben ugyan beállt Izabella udvarába, ám amikor az a törökhöz pártol, „asszonyától hamar búcsúját vévé, Szép szóval asszonyának ezt beszéllé”:

Óhítva szóla: Kérlek meghallgassad,
Kegyelmes asszonyom, ezt megbocsássad,
Én búcsúmat vészöm, kérlek, ne bánjad,
Az terek nem barátom, azt jól tudjad.

A búcsúzkodó formulák felbukkannak, a rejtélyes Gergei Albert által vélhetőleg az 1580-as években szerzett, *Argirus históriájában* is. Ebben a főhős, Balassihoz hasonlóan, szeretőjének nevezi a tündérlányt, akinek elvesztése miatt így panaszkodik (I. rész 28.):

Tolvajt küldöttél volt hozzám követségül,
Éngemet megfosztál az én szeretőmtől,
Búcsút vészek majdan az napnak fényétől,
Nem akarok többé felkelni ez helyből.

A tündérleány másodszori elvesztése miatt végképp elkeseredő Argirus öngyilkos akar lenni, s ezért saját maga mondja el az önnön halotti búcsúztatóját (II. rész 5–9.):

*Óh, édes vén atyám és szerelmes anyám,
Kiket hitetlenül hagytam országomban,
Az én gyilkosomat csak vélem elhoztam,
Édes rokonimat bezzeg messze hagytam.*

*Légy egészségben már, szerelmes két bátyám,
Kikkel én az kertben szerencsét próbáltam,
Nap és az Hold, kiknek világánál jártam,
Átkozott nyoszolya, azhol elaludtam.*

*Légy te egészségben, én édes szerelmem,
Jaj, ez idegen föld majd megemészt engem,
Keserűnek tetszik világban életem,
Szerelemnek mérge majd megemészt engem.*

*Én szép fejr testem, kit gyengén tartának,
Az fúvó széltől is megoltalmaztanak,
Hol az te koporsód? Vadak elszagatnak.
Ki temet el téged, vallyon s kik siratnak?*

*Légy egészségben már, én utolsó napom,
Melyen ez világból leszen kimúlásom,
Én utolsó óráim, melyen elaluszom,
Ez csorgó forrásnál majd leszen halálom.⁷⁴*

Úsz Bálint, 1595-ben, nagy betegségében szerezte „Véletlen embernek utolsó órája” kezdetű énekét, amelyet – a latin versfők tanúsága szerint – testamentumul szánt gyermekeinek.⁷⁵ A halálra készülő szerző hosszú, jó tanácsokat soroló és a prosopopoeiát önmagára alkalmazó énekének végén a korabeli halotti búcsúztatók állandó motívumait használta fel.

*Végbúcsúmat vészem világi hívságtúl,
A nagy sarcoltató számtalan kínoktól,
Immáron megválom minden nyavalyáktól,
Akik gyötröttek távozhatatlanul.⁷⁶*

Látható, hogy e négy sor kulcsszavai, mondandója és rímei parafrázisszerűen jelennek meg a „Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől” kezdetű versrészletben. Úsz Bálint énekében felbukkan az élőkől való elköszönés:

„Légyen hát békesség immáron tinéktek”, sőt a bocsánatkérés is: „Immáron énnékem mind megbocsássatok!”

A jeles vitézek balsorsát megéneklő szerzők is a prosopopoeiát alkalmazták, amikor megszemélyesítve beszéltették haldokló vagy halott hősüket. Rimay János is ezt tette, amikor a Balassi fivérekről írt *Epicédium*ában a halálosan sebesült költőt megszólaltatta. Balassi hazájához, barátaihoz és öccséhez szól, majd önmaga életét összegzi; végül pedig az egyik bünbánati zsoltárral, az 51.-kel, az Istenhez fohászkodik.⁷⁷ Ez a sorrend az „Óh, én édes hazám...” kezdetű búcsúverset követi, ott azonban, az Isten és a zsoltár helyén, a szerelmeiről és Juliáról, valamint az elégetni való, udvarló versekről esik szó. Rimay is beleszövi a búcsúzkodásba az elköszönést és a vétkek miatti bocsánatkérést:

Jó vitéz barátim, megszűkült magyarim, *Isten légyen hozzátok!*
Lelketek javáért, s jótok áldásáért *vétkim megbocsássátok,*
Hazátok oltalmát, mint Isten erőt ad, ne hagyjátok, *lássátok!*

Kialakult hagyományt követett Szepsi Csombor Márton is, abban a vélhetőleg általa írt temetési búcsúversben, amely az 1622-ben, gyermekkorában elhunyt Nyári Ferkót beszélgeti. Ennek 15. strófájában az elköszönés és a bocsánatkérés formulái Rimay imént idézett soraihoz hasonlatosak:⁷⁸

Az Atya Istennek búséges áldása szálljon hát mind reátok,
Édes kedves nényém, szép úrfi társaim, *Isten légyen hozzátok!*
Azmit életemben vétettem tinéktek immár megbocsássátok!

A prosopopoeia alkalmazásával, 1607-ben készült az a Bocskai Istvánt el-sírató rövid ének, amelyben a halott fejedelem, búcsúzkodása elején, a „Kassa szép városa, légyen Isten hozzád!” szavakkal köszön el hűségese városától.⁷⁹ A búcsúztatók hagyományos beszédmódját azonban jobban követi az az 1613-ban keletkezett tudósító ének, amely zárórészében a meggyilkolt erdélyi fejedelmet, Báthori Gábort beszélgeti. Az innen idézett alábbi részlet sok párhuzamot mutat Balassi búcsúzásával:⁸⁰

Óh, szép nemzetségim, vitéz Báthoriak,
Szánjatok, hol vagytok, mert vadak, madarak
Siratnak, kik szánnak, sok jó vitéz ifjak,
Erdélyi urakban, kik elmaradtanak.

Bizony segéteni titeket kész valék,
De nagy véletlenül halálom történék,
Megásott veremben fejem, ím, béésék,
Szörnyű, rút halállal éltem elvégezék.

Megoszlott seregek, csataúzó rendek,
Szerelmes *vitézim*, szabad jó legények,
Hegyen, völgyön, vizen jártam tivéletek,
Diadalmas csatán forgottam köztetek.

Tanulatlanokból *jó vitézt neveltem*,
Hitünk-, Istenünkért véletek szenvedtem,
Csata-, leshelyekben véletek legeltem,
Istennek szolgálait véletek őrzöttem.

Menjetez ki immár siralmas völgyekre,
Sírván kiáltatok az magas kék égre,
Tekéntszen az fölség ti könyörgésekre,
Jussak tinéktek is, urak, eszetekbe!

Óh, Báthori András, én *jó vitéz öcsém*,
Véled nem szólhatok, mert elfogyott életem,
Szánj meg, vétessed föl én vitézi fejem,
Temesd tisztességgel én kimúlott testem.

Istennek fejenkint titeket ajánllak,
Szerelmes híveim, majd immár elhagylak,
Istennek angyali vélem csak maradnak,
Hazámnak lakói mind rám támadtanak.

Az 1651-ben Kolozsvárott eltemetett váradi kapitány, Jármí Ferenc, a nevében írt versezetben úgy búcsúzkodik testvéreitől és rokonaitól, amiként egykor Balassi öccsétől és jó barátaitól:⁸¹

Szép *atyámfiái*, minden rokonságom,
Jármí Mihályné, jóakaró húgom,
Már nem lesz véletek többé mulatságom,
Most mindnyájatokat az Istennek hágyom.

Az 1651-ben kiadott *Szigeti veszedelemben* Zrínyi is, bár csak kis mértékben, alkalmazza a búcsúzó formulákat és a prosopopoeiát. Az V. részben a várkapitány a magyar királynak ír, s levele végére két búcsúzó strófát helyez (74–75.):

De csak az te fejed légyen egészségben,
Örömet meghalok én ebben Szigetben.
Kérem Felségedet, hogy *emlékezetben*
Fiaim *légyenek nálad*, s kegyelemben!

Mostan én örökkén *búcsúzom tetüled,*
Mert tudom, nem látom soha Fölségedet,
Azért, ki teremté földet és az eget,
Az az mindenható *Isten légyen véled!*

Az eposz VII. részében pedig a haldokló Farkasics Péter mond vitéz társainak búcsúszavakat (36):

Ihon, *vitéz barátim,* mostan meghalok,
Néktek jó szerencsét Istentől kívánok,
Egekben értetek jó Istent imádok,
Vitézek légyetek, *most Isten hozzátok!*

A Deli Vid álmában megjelenő, vérbe fagyott Radivoj is ekként búcsúzkodik (IX, 94.): „Isten légyen véled, maradj meg vitézül!” Hasonló hangvételű az 1658-ból való, vitéz Kádár Istvánt sirató, nyomtatásban is kiadott históriás ének, amely olyannyira elhíresült, hogy a népi emlékezet, dallamával együtt, szinte változatlanul megőrizte.⁸² Az ismeretlen szerző a tatárokkal való harcban, Berettyóújfalunál elesett hőst ekként beszélteti:⁸³

Elsőben végbeli szerelmes *barátim,*
Fülöki, szécséni, putnoki *rokonim,*
Nógrádi, palánki, gyarmati társaim,
Diósgyőr, olnadi, szendrei *vitézim,*

Kikkel az Alföldön sokszor nyomorgottam,
Sok deret, hideget, meleget kóstoltam,
Sokszor az pogányon szerencsét próbáltam,
Már Isten hozzátok, tőletek megváltam...

A hosszú búcsúzkodás során többször is szóba kerül a bocsánatkérés:

Széki Péter, azki buzgó szeretettel,
Úgy voltál énvélem, mint test az lélekkel,
Megbocsáss az egész szendrei sereggel,
Ha voltam nálatok valami vétséggel.

A proszopoeiát alkalmazó halotti búcsúversekben a bocsánatkérés topozsa többnyire a házastársat megszólító strófában szokott előfordulni. A szerzők a már régen meglévő sablonokat variáltgatták. Egy 1645-ben, Váradon elmondott búcsúversben a megholt asszony így szól férjéhez:⁸⁴

*De megbocsáss nékem, hogyha mit vétettem,
Áldását Istennek mindenben helyettem
Kévéanom; orszáát az után. Szerelmem
Többet véled szólnom már nem lehet nékem.*

Egy XVII. század közepi, székelyföldi versezetben a férj hasonlóképpen búcsúzkodik feleségétől:⁸⁵

*Elsőbben is tőled, kedves házastársom,
Szombatfalvi Anna, illik elbúcsúznom,
Hogyha mit vétettem, tiszta szívből bánom,
Hosszabbítsa Isten életed, kévéanom!*

Három 1675-ben gályarabságba ítélt református prédikátor, tridenti fogságában a halálra felkészülve, egy éneken belül, egymás után búcsúzkodik ekléziájától, prédikátor társaitól és családjától. Harmadikuk, Bátorkeszy István imigyen szól paptársához, Losonczy Jánoshoz, majd pedig hitveséhez:⁸⁶

*Kérek, édes uram, ha tudatlanságból
Valaha vétettem testi gyarlóságból,
Mivel már végképpen megváltunk egymástól,
Bocsánatot kérek mind ekléziástól!*

*Árvaságra jutott édes feleségem,
Véled együtt penig két édes gyermekem,
Megbocsáss már te is másokkal énnékem,
Megváltál éntülem, nem látsz többé engem.*

Kemény Simon temetésén, 1675-ben, ad melodiam „Cur mundus militat” énekelték a búcsúztatót, ahol a beszéltetett főúr feleségétől hosszabban búcsúzott:⁸⁷

*Hú társam, nagyságos Prinyi Katharina,
Ki valál éltemnek ragyogó villáma,
Én gyönyörűségem s titkaimnak társa,
Isten légyen hozzád, életem istápjá!*

*Ha én gyarlóságból valamit vétettem,
Nem tetszhető dolgot kedved ellen tettem,
Megbocsáss énnékem, s élj Istennek itten,
Légyen az Úr véled, megváltál éntőlem.*

A példákat még jócskán szaporíthatnánk.⁸⁸ Ebben és a többi énekben is megjelenik a Balassinál is alkalmazotthoz hasonló, megszólító strófakezdet: „Ti is, engem szánó szerelmes gyermekim.” – „Te is, keservesen siránkozó társom.”⁸⁹ Az elköszönő formulák is hasonlóak a Balassiéhoz: „Isten légyen hozzád, hogy hozzám jó voltál!” – „Isten már hozzátok, kedves táplálóim!” – „Isten hozzád, fiam, éltem vidámsága!”⁹⁰ E példákból is látható, hogy a marosvásárhelyi strófákkal kiegészített búcsúvers megfelel a prosopopoeiát alkalmazó halotti búcsúztatók sémájának. Ez tehát vagy azt jelenti, hogy Balassi verse a már meglévő halotti búcsúztatókhöz illeszkedett, vagy pedig azt, hogy az ő búcsúverse volt azok mintája. Bárhogy volt is, közük van egymáshoz.

A szerelmesek elválásáról vagy a szakításról szóló búcsúversek némelyikében előkerülnek az imént ismertetett bocsánatkérő és elköszönő toposzok, amelyek már nem a gyászversek, hanem Balassi búcsúéneke nyomát viselhetik magukon. A legkorábbi köztük az 1633-ban, Marosvásárhelyt keszkenőre hímezett két strófa. Időben talán egykorú a Batthyány család körmendi levéltárában fellelt kézirat, amelyben az egyik ének ezt a címet viseli: *Ennéhány versek, melyekben egy ifjú veszi búcsúját kedves szeretőjétől és barátitól.*⁹¹ Hosszú bevezető után az ifjú így kezdi szavait:

Azért ifjúságom tündüklő csillaga,
Szép kisasszonyoknak gyönyörű virága,
Vitéz úrfiaknak tisztos kívánsága,
Isten légyen hozzád, szerelmemnek lángja!

A versbéli ifjú több strófányi szerelmi búcsú után anyjától és barátaitól, sőt rosszakaróitól is elköszön:

*Ti is, sok igyemben szolgáló barátim,
Az igaz hűségben voltatok társaim,
Hírebben-nevemben én oltalmazóim,
Sokáig éljetek, kedves nyájasságim!*

Gonoszakaróim, mindnyájan kik vagytok,
Kik nagy esztelenül az szél után futtok,
*Ti is énnékem mind megbocsássatok,
Rágalmazást rólam többet ne szóljatok!*

A bocsánatkérés toposza, ugyancsak az ellenségekkel kapcsolatban, a Váradon elhunyt Fodor Pál 1638-as halotti búcsúztatójában szinte szó szerint azonosan jön elő:

Gonoszakaróim, *ti is*, kik hol vagytok,
Mindnyájon *énnékem ti megbocsásotok!*

Rágalmazást rólam többet ne tégyetek,
Hiszem, már tiétek az, mit kívántatok.⁹²

Barakonyi Ferenc már idézett búcsúverse pedig nyilvánvalóan Balassi verseinek ismeretében fogant. Ennek van néhány olyan strófája, amely a mitológiai Ceyx és Alcion történetét mondja el, és amelyben a férfi, nem háládatlan, hanem igaz szerelmétől búcsúzkodik. A tengerbe veszett Ceyx ekként panaszkodik asszonyának.⁹³

Tüled hát szerelmes, kedves Alcionom,
Mindennél kedvesebb, zöldellő myrtosom,
Rózsám, szép virágom,
Sűrű könyveimmel *tüled elbúcsúzom.*

Olvadjon meg bennem minden íz, tetemem,
Azki jót nem kíván tenéked, édesem,
Óh, szép szerelemesem,
Lilium szálakkal benőtt édes kertem.

Légyen Isten hozzád s álgyon hűségedért,
Sokszor vélem közlött áldott jövaidért,
Kit töttél kedvemért,
Kit én szegény fejem *nem is érdemlett, kért.*

Bocsásd vétkeimet, melyekkel tégedet
Buzgó szerelmemből bántottam fejedet,
Felejts el ezeket,
Vakon írták, tudod, az igaz szerelmet.

Véled már sok üdön együtt nem élhetek,
Az szerencse dolga, róla mit tehetek,
Hogy ily szerelmesek
Váljanak egymástúl, légyen bús életek.

A XVII. század közepén másolt *Thordai-kódexben*, az „Óh, mely keservesen, jut nékem eszemben” kezdetű szerelmi búcsúének záróstrófája érdemel figyelmet.⁹⁴

Megbocsáss, édesem, néked ha vétettem, Istenemnek ajánllak,
Végső búcsúzásom, *tőled elválásom,* ez lesz, ha nem láthatlak,
Adj a Úr Isten, élhesd szerelmesen világi életedet.

E vándorstrófa változata a *Vásárhelyi-daloskönyv*ben az „Óh, gyönyörűséges, mindeneknél kedvesb” kezdetű, 1672-ben keletkezett búcsúzó énekben jön ismét elő.⁹⁵

Én is azért mostan szép alázatosan tőled búcsúmat vészem,
Megbocsáss, édesem, *hogyha mit vétettem*, szívem gyönyörűségem,
Adj a Úr Isten, rövid idő múlva, lássalak egészségben.

A XVIII. század közepi *Halasi jegyzetkönyv*ben több szerelmi búcsúvers olvasható, amelyek többnyire még a XVII. században keletkeztek. Köztük a „Mint árva gerlice, ki társától megvált” kezdetű ének 4. strófájában ugyan csak megjelenik a búcsú-motívum:⁹⁶

Azért míg előtted jelen vagyok, szívem,
Megbocsáss, ellened *hogyha mit vétettem*,
Nem látlak már téged, te sem láthatsz engem,
Azért *Isten hozzád*, légy jó egészségben!

Záróstrófája a Balassi-versekből ismert elköszönéssel végződik: „Légy jó egészségben, szívem, édes lelkem!” Az eddig bemutatott állandó búcsúzó formulák jutottak el a nép körébe is, ám nemcsak a Lükő Gábor által jelzett temetési, hanem a lakodalmi beszédekbe is bekerültek. Udvarhelyszékben, az oroszhegyi lakodalomban, Orbán Balázs 1868-as feljegyzése szerint, a menyasszony ezeket a – Bornemisza-reminiszcenciát is ébresztő – szavakat intézte a „Becsületre méltó jeles gyülekezet” tagjaihoz:

Siralmas – úgy érzem – *tőletek megválnom*,
Ezen jámbor házból útra indulásom,
Bánatos, keserves az én *búcsúzásom*,
De Isten szerzette, aztat én jól tudom.

Ha volt valamiben tőlem bántódástok,
Azokról *tőletek bocsánatot várok*,
Istentől adatni minden jót kívánok,
A magas mennyekben légyen *koronátok*.⁹⁷

Ezek után nézzük meg újra Balassi kikerekedett búcsúversét. A költő szerelmes ellenségének, a háládatlan Juliának szemrehányást téve ugyan, de minden jót kíván. Eztán áttér önmagára, amikor bejelenti, hogy úgy veszi búcsúját szeretőjétől, mint ellenségétől. A szerető megnevezés előfordulásai Balassi versgyűjteményében, az e verssorbeli előfordulására nézve, sokatmondóak. Állandóan a szeretőről olvashatunk, a nagyciklus kezdetétől a XXXV.

versig bezárólag, összesen 15 énekben, majd ismét a LXII-es és LXIV-es számúban, az utóbbiban így: „Háládatlanságán sírván szeretőmnek”. A komédia szereplői pedig eleve szeretők, s így ott, a bevezetéstől kezdve, folytonfolyvást előjön a *szerető* szó. (Így van ez az Euryalus és Lucretia széphistóriában is.) Látható tehát, hogy az imádott nő illetén való megnevezése egyedül a Julia-ciklusban nem fordul elő, a Caelia-versekben pedig csupán a VI. számú címében jelenik meg! Balassi tehát visszatért az égi szerelemből a földi szerelembe. Anna, és a többi szerető földi asszony égi mása Julia és Caelia, majd utánuk a titokzatos Fulvia. A valós és a fiktív név ezt a kettősséget jelzi. A komédia eleinte reális világában Thyrsis elnyeri Angelika szerelmét, ám tíz esztendő múltán, s immár Credulusként, megdicsőült színben látja meg újra a Julia álnéven eléje kerülő kedvesét. Az égi asszony pedig eleve elérhetetlen vágykép lehet csak, aki folytonos és ellenséges elutasításával szenvedtetni el a férfival a szerelem költészetre inspiráló gyötrelmeit. A komédia fikciója szerint a nő, hosszú ideig, csupán azért utasítja el, szívre ható udvarlása ellenére, a férfi szerelmét, mert elbujdosott régi kedveséhez ragaszkodik. A férfi viszont halottnak hitt szerelme helyett, annak hasonmásával is beébrné. Julia visszautasítása tehát a pásztordrámán belül lovagi alaphelyzetet teremt, hiszen a férfi előbb szolgálata elfogadtatására, majd legalább a rab állapot elnyerésére törekszik, ám teljes elvettetésben lesz része. A komédiában a boldog véghez az kell, hogy kiderüljön a szereplők igazi neve, hogy ismét a valóságba lépve, kölcsönös szeretettel egymáséi lehessenek.⁹⁸

Balassi valóságában, 1589-ben, már bizonyosan nem volt várható a szerelemben boldog vég, amit pedig épp a *Szép magyar komédiával* akart sugallni, így hát versciklusa végén ő nem mondhatja ki újra Anna nevét. Losonczy Anna a való világban is szerelmes ellenség! Az *ellenség* szó éppúgy többször ismétlődik a vizsgált strófákban, mint a LXIV. versben a *háládatlanság* szó, amely itt is előbukkan. A búcsúversben láthatóan az *ellenség* a kulcsszó. Az előttünk lévő strófák szerelemfelfogása a ciklust lezáró utolsó versekben formálódott ki. A háládatlan szerető, teljességgel más, mint az a kegyes, akit, ha elutasító is, de haszon nélkül még lehet szolgálni. Sőt arra sem kéri már a költő Juliát, hogy, ha szolgálja nem, legalább nyomorult rabja lehessen. A megnyerhetetlen asszony a névmágia jegyében már megnevezésre sem méltó, lekerült az udvari szerelem piederstáljáról. Így a tőle való elköszönés nélkülözi az esdeklést. A főként Angerianustól tanult petrarkista kellékekre, s Cupido szerepeltetésére sincs többé szükség, mert a költő tudatosan visszatér a korai Anna-versek modorához és szóhasználatához.

A búcsúvers igénytelenebb, 4×12-es formája is erősíti a tartalommal való összhangot. Pirmát Antallal szólva, itt a stílus és a modus is, amelyben a vers megszólal, „mediocris”, azaz közepes.⁹⁹ Ugyanez a sok tekintetben hasonló LXIV. versre is jellemző. A szerelemben a hasznot és kárt mérlegelő költő a búszerző szeretőtől ezúttal végleg válni akar, mert reményei szertefoszlottak. A saját vét-

keiért való álságos bocsánatkérés is korai verseiben fordul elő: „Hogy vétettem, nem szénszándék oka, de tudatlanságom (V. 2.). A tűrésről pedig kiderült, hogy nem hoz hasznot, holott korábban Cupido ezzel áltatta: „Bolond, nem tudod-é, hogy tűrés ad hasznot?” (LII. 9.) Az árván hagyatás felemlítése pedig felettébb jellegzetes toposz az érdemtelenül szenvedő szeretőről.

A nótajelzés a „Minden állat dicsér, Úr Isten, tégedet” kezdetű zsolttáraparafrazisra utal, amelynek záróverse szerint „Az Szent Dávid király így könnyörög vala, Hogy *ellenségivel* szemben mégyen vala, Kik ellen oltalma csak az Isten vala, Száznegyvennegyedik énekében hagyja.”¹⁰⁰ A 144. zsolttár egész tartalmát jól tükröző záróversből látszik, hogy Balassi nótaválasztása sem lehetett véletlen. Maga a dallam a Cyrus-história lehetséges nótái közt keresendő.¹⁰¹ A református temetéseken ezekre a melódiákra énekelték a búcsúztatókat. A katolikus gyászszertartásokon felhangzó népi énekek, mint a „Készülj lovam, készülj, készítsd inaidat”,¹⁰² vagy a „Katona vagyok én, ország őrizője”¹⁰³ kezdetű vitézbúcsúztató, avagy Verseghy 1804-ben kiadott *Rikóti Mátyásában* a „Sírhat sz te is kormos” kezdetű, a kántor által (az eb ugatására) rögtönzött komikus halottbúcsúztató,¹⁰⁴ sőt a Kodály gyűjtéséből megismert Argirus nótája: a „Bújosik Árgyilus hegyeken völgyeken”, mind-mind ugyanazon melódia kései változatai.¹⁰⁵

A halotti búcsúztatók végén, a prosopopoeia retorikájával beszéltetett halt személy a temetésére gyűlt sokasághoz szól, s kéri őket, hogy hűlt tetemét kísérik a sírig. Marosvásárhelyi János 1631-ben, Nyírbátorban elmondott halotti búcsúztatója végén, a kiskorú Bethlen Kristinát így beszéltette:

Már többet nem szólok, angyali szót várok, kikkel útra indulok,
Testemet az földben, anyámnak méhében mindjárt bérakjátok,
Lelkemet Kristusnak, ő megváltójának vélem együtt adjátok.¹⁰⁶

Balassinál ez motívum a bujdosásba való elindulásnak felel meg. Némely temetési búcsúztatóban, miként Úsz Bálint már említett, 1595-ös testámentumában, olyan lezárás található, amelyben a holt ember saját lelkét és testét is megszólítja, az előbbit Istennek, az utóbbit pedig a földnek ajánlva. Rákóczi Borbála 1693-as búcsúzása is ilyen „bérekesztéssel” zárul:

Térj meg már én lelkem a te nyugalmadban,
Rejtezzél bé Isten szárnya árnyékában,
Köttessél a mennyben élők csomójában,
Míg elvált társoddal egyesülsz újokban.

Te pedig, földből lett testem, térj a földben,
Nyugodjál csendesen annak kebelében,
Tudom, hogy nem maradsz mind örökké ebben,
Felöltözlek téged ismét dicsőségben!¹⁰⁷

Az előbb idézett strófákban a lélek és a test a költő gondolataival és verseivel állíthatók párhuzamba. A gondolatokra, azaz az elmére és lélekre vonatkozó strófa elveszett, ám a „*Ti pedig, szerzettem átkozott sok versek*” szavakkal kezdő, s csupán az *Istenes énekek* kiadásaiból ismert záróstrófa megvan. A *penig* kötőszó azt jelzi, hogy az addigi jókívánságokkal ellentétes mondandó következik. A verseket tartalmazó kézirat, célját veszítve, olyanra lett, mint az élettelen porhüvely, amelyet vissza kell adni a földnek. A gyászversekben a záró teológiai gondolat a test feltámadását és a remélt üdvösséget hirdeti. Balassi profán paródiájában az üdvösség reménye helyére a kárhozat keserű valósága lép. A szerzőt búsító versek olyanok, mint a jézusi példázatban említett haszontalan szolga, vagy azok, akik az ítéletkor, érdemek híján, balra állítva vesznek el: „Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre...” (Máté 25,14–46.).

A tökéletlen vagy befejezetlen versek elégetésének szándéka az ókorból származó költői toposz. A reneszánsz korban a tűzzel való fenyegetőzés azonban már nem egyéb, mint érzelgős hatásvadászat. A lengyel Kochanowski szégyellt verseit veti tűzre, bánatát viszont kőbe véste, így azok nem éghetnek el; bánata okául pedig ő is a háládatlanságot említi föl. A francia neolatin költő, Joannes Bonafonius (1554–1614) Pancharisnak nevezett kedveséhez írt, *XXVIII. basium*ában fenyegetőzik ugyan a verségetéssel, de azt, a kedves nevének fennmaradása érdekében, mégsem teszi meg.¹⁰⁸ Ezek a példák azonban nem a búcsúverssel rokoníthatók, hanem a Julia-ciklust lezáró LVIII. énekkel, ahol a költő bejelenti, hogy versben nem említi többé kedvese nevét. Balassi búcsúversének végén tehát nem a profán petrarkista szenvelgés jelenik meg, hanem, a magyar halotti búcsúztatók teológiai hangvételét idézve, a megérdemelt bűnhődés.

Janus Pannonius múzsáktól búcsúzó költeményét azért írta 1454-ben, mert ferrarai tanulmányait befejezván, a padovai egyetemre ment jogot tanulni.¹⁰⁹ Csaknem negyedfélszáz esztendővel később, 1795-ben, Csokonai Vitéz Mihály ugyancsak azért szerezte *Búcsú a magyar múzsáktól* című versét, mert ő meg Sárospatakon lett joghallgató.¹¹⁰ A debreceni poéta, aki temetési szónokként maga is gyakorolta a prosopopoeiát, nem a humanista mintát követte, hanem a közköltészetben élő búcsúztatók hagyományát. Panaszos, szatirikus verse elején ő is Balassi módján köszön el: „Kecsegtető Múzsák! Már Isten hozzátok!” A búcsúzkodás végén pedig nála is a versek keserű sorsa kerül elő, miként egykor Balassinál:

Magam is ezután tivéletek tartok,
Kik élni és nemcsak verselni akartok,
Verbőczihez mégyek: ti tán meg nem martok,
Kik a törvényléből moslékot habartok.

*Te pedig, poésis, az egek munkája,
Apollónak mézes szájú leánykája,
Te, a szegényeknek anyja és dajkája.
Élj vigan, elszakaszt Verbőczi pennája.*

Minden írásimat, melyek megmaradtak
S szűk erszényem miatt közfényt nem láthattak,
Maecenasokra is eddig nem akadtak,
Akik talám nálunk mind sírba rakattak,

Bízom az érdemes késő maradékra,
Mely több szivességgel néz a jó szándékra,
Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
Pipára raggatom és vajas fazékra.

Látható, hogy Csokonainál, a temetési versek analógiájára, az üdvösségre készülő léleknek a poézis, a sírba induló testnek pedig a hasznot nem hozó írások feleltethetőek meg. A halotti búcsúztatókban alkalmazott prosopopoeiának és Csokonai versének gondolatmenete is azt valószínűsíti, hogy Balassi búcsúversében a szerelmes ellenségtől való elköszönés után, de még a verseiről ítélező strófa előtt, a költőnek önmaga további sorsáról és érzéseiről is mondania kellett valamit, azaz vélhetőleg arról szólt, hogy keserű bujdosásra indul, s igyekszik kioltani magában a nagy szerelem lángját.

Úgy véljük tehát, hogy az „Óh, én édes hazám” kezdetű költemény, ha ép lenne, 13 versszakból állna. Ez a terjedelem pedig a kompozíció tekintetében sem érdektelen, hiszen így az 1–8. és 9–13. strófa gondolati szétválásából következő, 8 az 5-höz arányszám, az aranymetszés 1,6-es hányadosát adná ki! Ráadásul a „Ti pedig, szerzettem átkozott sok versek” mondattal bevezetett és azt megelőző strófa a búcsúének szerelmi részét, további aranymetszéssel, 3 a 2-höz arányban bontaná szét. Komlovszki Tibor szerint Balassi tiznél több versében tapintható ki a tudatosan alkalmazott aurea sectio!¹¹¹

Balassi Bálint a korabeli gyászversek prosopopoeiáját mintául vevő búcsúversében eljutott oda, hogy énekei sorozatának végén, legalább a lírai önéletrajz – hol fiktív, hol életszerű – tündérvilágában, a szerelmi varázst a maga részéről megtörje, hogy itt lehessen előttünk Ady versének korai ellenpárja, az *Elbocsátott szép-üzenete*.

1 A tanulmány az MTA Irodalomtudományi Intézetében az „...óh, én szerelmes ellenségem” (*Balassi új életre hozatott búcsúéneke*) címmel, 1997. november 26-án elhangzott előadás jelentősen kibővített és átdolgozott változata.

2 *Balassa-kódex*. A faksimile szövegét közléteszi KÖSZEGHY Péter. A kódex betűhív átirását jegyzetekkel és utószóval közléteszi VADAI István, Bp., Balassi Kiadó, 1974. A kódex 128. lapja.

3 BALASSI Bálint *Összes művei I.*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 254–256. A továbbiakban: BÖM I.

4 RMKT XVII. 3., 533. és 534. (275 és 276. szám).

5 A váradai rendezett kiadás az újabb kutatások szerint 1655 körül jelenhetett meg. Vö.: V. ECSEDY Judit, *Tipográfiai vizsgáladások az „Istenes énekek” körül*, Magyar Könyvszemle, 1997, 201–205. – A versidézeteiket az alábbi kiadásból vettem: *Balassi Bálint versei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 1994.

6 Illésházy István levele Laurenz Nierenbergerhez, az Alsó-Ausztriai Kamara titkárához. Rózsahegy, 1589. szeptember 29. A levél latin eredetijét közli BÖM I., 410. (57. számú levél): „Scripsit et mihi se, si tum non morietur, in 4 annis in Hungariam non venturum. Causam peregrinationis suae ponit Andream Balassa, qui sua ambiat bona, cui multum minatur, et relictam olim Christofori Ungnad, quae sibi nubere noluit.”

7 Forgách Simon levele Pálffy Miklóshoz. Surány, 1589. szeptember 26. Közli: TÓTH István, *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról*, Magyar Könyvszemle, 1975, 61–66.

8 RMKT XVII. 9., 302. (111. szám).

9 Francesco PETRARCA *Daloskönyve*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Európa Könyvkiadó, 1974 (Lyra Mundi), 22.

10 Az olasz eredeti vonatkozó részeit közli: JÁN MISIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., 1959, 115. és 120. – A magyar szöveget lásd: GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szerk. KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, utószó: KÖSZEGHY Péter, Bp., 1990.

11 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA NyLÖK 1957, 265–338. (A töredékről: 178–279.)

12 RIMAY János, *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához* = RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 43.

13 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás...*, 319–320.

14 GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia (Kesergő Nimfa)*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Ju-

dit; utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 80.

15 GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 161. Listius László 1653-ban megjelent *Magyar Mársában*, a *Descriptio Hungariae* című, III. rész 29. strófájában ez olvasható: „Ki nem ér csak kézzel, Eger hozzá közel, vitézek oskolója.” (RMKT XVII., 12, 296.)

16 OVIDIUS, *Fasti* IV, 947–948.; V, 183–212.

17 Az érsekújvári üggyről lásd: ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 161–163.

18 E tremo a mezza state, ardeno il verno. – Fázom hő nyárban, s égek pusztá téiben. (SÁRKÖZI György fordítása). Villonnak a Blois-ban hirdetett költői versenyre irt énekekben a 2. sor is hasonló: Chaud comme feu, et tremble dent a dent. – Majd megsülök, de a fogam vacog (MÉSZÖLY Dezső fordítása).

19 Varjas Béla hosszasan vizsgálta a nagyciklus utolsó verseit és keletkezésük hátterét. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982. 339–346. (A „nászajándék” című fejezet) – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*, ItK, CIII (1999), 635–646.

20 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 77.

21 Shakespeare-nél Hamlet nagymonológja: „For who would bear ... The pangs of disprized love.” Magyarul: Mert ki tűrné el ... a nem becsült szerelem kínjait. Arany János költői fordításában: „Mert ki viselné ... útált szerelme kínját.”

22 ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 194–195. – RMKT IV., 312.

23 Perényi Zsófia 13 évvel később is slejt öltözetben gyászolt. Sárospatakról, 1602. december 14-én, császári biztosok írták róla: „Vidua, quae luctu et vestitu squalida, largas inter audiendum profundebat lachrimas.” (TAKÁTS Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, 2. kiad., Bp., 1930, 417., 648-as jegyzet.)

24 A *soványbőjt* kifejezést Esterházy Miklós Nyári Krisztinához írott leveleiben többször használja: 1625. február 10.: „A soványbőjthöz, im, valami sovány halakat is küld-

tem;" február 24.: „ne hagyjon bánkódnod a soványbőjtben;" március 2.: „aki magát megaláztatván és hamvazván a soványbőjtnek adta." (TT, 1901, 364–366.) 1625-ben a nagybőjt február 11-től március 29-ig tartott az új kalendárium szerint.

25 BÁLINT Sándor–BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 1994, 207–208., 312. – LANTOSNÉ IMRE Mária, *Öltöztetés Mária szobrok Magyarországon = Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*, szerk. LOVIK Sándor és HORVÁTH Pál, Bp., 1990, 49–61. – *Marienlexikon*, hrsg. im Auftrag des Institutum Marianum Regensburg E. V. von Remigius BÄUMER und Leo SCHEFFCZYK. Erster Band. Eos Verlag Erzabtei St. Ottilien, 1988, 414–415.

26 Bécsben a XVI. század elejétől adatolható, hogy a Tiefer Graben Frauenhaus működött (Karl WEISS, *Geschichte der Stadt Wien*, Wien, 1872, 199.) – TOMA Katalin, *„Hogy bécsi virág juta eszemben” Frauenhaus a bécsi Tiefer Graben? = Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29., szerk. SESENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas Kiadó, 2002, 283–290.

27 RMKT XVII/14., 645–649. (182. szám).

28 RMKT XVII/14., 412–413. (116. szám).

29 RMKT XVII/3., 230–232. (129. szám).

30 RMKT XVII/3., 26. (18. szám).

31 ZEMPLÉNYI Ferenc, *Johannes Secundus = Világirodalmi lexikon*, 5. kötet, Bp., 1977, 719–720. – Magyar fordítása: Csókok könyve. *Johannes Secundus szép latin verseiből a római rhytmes muzsikájában költötte át magyarra Méiszöly Gedeon*. Rózsavölgyi és Társának kiadása Budapest, MDCCCXXI.

32 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 298., 305–307. (A verset ILLYÉS Gyula magyar fordításában közli a lábjegyzetben.)

33 KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője = Uő, Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, Bp., 1961, 211.

34 WALDAPFEL József, *A magyar végek lengyel költője = Uő, Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957, 138–139.; BÓTA László, *A Balassi–Ri-*

may-versek első kiadásának keletkezéséhez, ItK, 1983, 184–185.

35 Castellettinél a III. felvonás végén lévő madrigál a következő: „Ond’ altrui movan guerra, Natura l’unghie e’l morso, Diede al leone, a l’orso; A la serpe il veleno, al tauro il corno; Ma sol d’un viso adorno, Armo le ninfe, e di sereni sguardi; Ond’ escon fiamme, e dardi.”

36 JULOW Viktor, *Balassi Margaréta-jához = Uő, Árkádia körül*, Bp., 1975, 65–76., 302–303.

37 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái = Uő, Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 256–258.

38 Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, Bp., Helikon Kiadó, 1990, 188–189.

39 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. Osztály Közleményei, 1957. (XI. kötet), 318.

40 Két Sáros megyei Margitról tudunk: Darholcz Kristóf (15??–1602) feleségéről, Bornemissza Margitról és Úsz Bálint leányáról, akinek nevét a „Megfoghatatlan kegyes Isten-ség” kezdetű ének versfői őrizték meg. Gerézi Rabán Görgey Kristóf szepesi alispán leányára, Máriássy András (1558–1608) feleségére, Margitra gondolt (*A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 292.). Görgey Margit 1590-ben mehetett férjhez, hozományának jegyzékét ekkor írták össze. (Radvánszky Béla jelentése a radványi levéltár egy részéről, Századok, 1875, 48.)

41 FINÁCZY Ernő, *A reneszánsz kori nevelés története*, Bp., 1919, 262–265.

42 Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, 195.

43 BÓNIS György, *Balassi Bálint szentszéki pereit*, ItK, 1976, 671–676.

44 Eduard FUCHS, *Az erkölcsök története az újkorban. I. kötet: A renaissance*, Bp., 1912, 218.

45 RMKT XVII. 6., 395, 442. (190. szám).

46 BALASSI Bálint *Verset és Szép magyar komédiája*, sajtó alá rend. ECKHARDT Sándor, az utószót írta KLANICZAY Tibor, illusztrálta SZÁSZ Endre, Bp., 1961, 124. (A 243. lapon Eckhardt Sándor jegyzete: „A szögletes zárójelben lévő szavakat és a dőlt betűsöket a kiadásban magunk pótoltuk, részint, hogy a másolban hibája miatt hiányos vagy romlott szöveget kiegészítsük...”)

47 LÜKŐ Gábor, *Balassi Bálint búcsúja* = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, VIII. (1969–1970), 221–224.

48 KRIZA János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Bp., Bibliotheca, 1943, 21–22.

49 MÉSZÁROS István, *Újabb virágének-töredék a XVI. század első feléből*, ItK, 1960, 199–200.

50 *Asszonyok és férfiak tüköre*, kiad. VÍGH Károly, Bp., 1980 (Magyar Hírmondó), 298–300., 306–307., 310., 319–320. – VÍGH Károly, *Szerelmi ének 1633. évi tanúvallomásokban*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Kolozsvár, XIV. (1970), 377–378. A keszkenőre írt sorok betűhív közlése. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár, I. kötet*, anyagát gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila, Bukarest, 1976. 863/B-hasáb, betűs 1. címszó [Marosvásárhelyi Levéltár, 290. 124 b]. – A keszkenő korabeli használatáról: PALOTAI Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, 1940. – Keszkenők az Iparművészeti Múzeum Textilosztályán szép számban találhatóak, de betűs nincs közöttük (László Emőke közlése).

51 BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp., 1975, 77–78. (Humanizmus és Reformáció, 5); Martinus CRUSIUS, *Germano-Graeciae libri sex*, Basel, 1585; APPONYI Sándor, *Hungarica, I.*, Bp., 1900, 508.

52 GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, 46–47.

53 GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido; Proserpina elragadtatása; Cuma városában épített Dédalus temploma; Heroida-fordítások*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 200–201.

54 RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, I.*, Bp., Helikon Kiadó, 1986 (az 1895-ös kiadás alapján), 104. kép és jegyzete a 342. lapon.

55 *A mi dalaink. Ifjúsági daloskönyv*. VIII. Az Ifjú Erdély kiadása, Kolozsvár, 1943, 221. (187. szám). Az első strófa 3. sorát így lehetne javítani: „Bocsásd meg, hogy ha mit valaha vétettem”.

56 Hímzett virágokkal díszített keszkenőt tartó löcsei polgárasszonyt ábrázol egy 1641-ben készült festmény, amelyet a Magyar Nemzeti Galériában őriznek.

57 SZENTI Tibor, *Paráznák. Feudalizmus kori (1723–1843) szexuális büntetőpercek (Válogatás)*, Hódmezővásárhely, 1993.

58 STOLL Béla, *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*, Magyar Nyelv, 1952, 170.

59 IVÁNYI Béla, *Tinódi-idézet egy XVII. századi levélből*, ItK, 1954, 318–319. – BENCZE Balázs, *Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 1999, 666–670.

60 ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi-émlékek*, EPhK, 1943, 32–48. (2. *Udvarlás Balassi Bálint verseivel*) – Wesselényi Ferencnek egy 1644. március 21-én, Füleken kelt, s Esterházy Miklós nádornak írt levelében van egy olyan versidézete, amelynek segítségével az RMKT XVII. századi sorozatának 3. kötetében, a 150. számon közölt „Keserves panaszim, mi haszna, hogy tészem” kezdetű ének 7. strófájában, a hiányzó 3. sor pótolható. Többek közt ezt írja Wesselényi: „Éngem sokféleképpen próbálnak, hol szép szóval, hol haraggal, de én csak választ sem ádtam nékik. Igazán énekelhetem (amint gyakorta dúdolom is): Éngem fenyegetnek, de varok Istentől, felgyün még sötétből az én napfényem is, kit kívánok szívből.” (MERÉNYI Lajos, *Wesselényi Ferenc levelei füleki kapitánysága idejéből, 1639–1644*, Hadtörténelmi Közlemények, 1893, 194–195.)

61 BALASSI Bálint *Összes művei, II.*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 129. (II. Wesselényi Ferenc nádor Balassi-idézetei).

62 RMKT XVII. 6., 383., 432. (179. szám).

63 RMKT XVII. 6., 16.

64 A könyvbejegyzést Kelemen Lajos fedezte fel a kolozsvári Unitárius Kollégium Incun. 4. (r. sz. 19) jelzetű kötetében (*Annotationes Philippi Melanchthonis, 1523*). A szöveg: „Semmi már énnékem ez világban éltem, mert nincs remésem, kivel szívem vidámitánám, vagy bús lelke erőmre fordíthatnám, mert nincsen ítetem semmi. – Óh, én szegin fejem, mire jutott igyed, hogy szüntelen siralom gyötör tized, nagy gond, nagy nyughatatlanág süllyeszt, veszt, szívem keserítő, bú szerző nagy szeginség.” Az adat közléséért Jakó Zsigmondot illeti köszönet.

65 *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, Bp., 1981, 10.

- 66 RMKT XVII. 9, 487, 741. (182. szám).
- 67 A beillesztett strófákhoz köthető analógiák: Búcsúmot úgy adá, mint számkivetésre (IV. 15.) ... vígan már búcsút vettem (Fulviáról) – Hadd vehessek búcsút immár bánatimúl (Hymnus III. 5.) – A *szertető* szó előfordulásait – nagy számuk miatt – csak a versciklus sorszámaival jelzem: I., II., IV., VIII., IX., XIV., XVII., XIX., XX., XXII., XXV., XXVI., XXVII., XXX., XXXV., LXII., LXIV., [LXVI.]. Ugyanez a szó a komédiában szinte kulcsszó, oly sokszor jön ott elő! – ... nemkülönben, mint karul (XVIII. 4.) Mint egy áldozatot (X. 9.) ... mint egy kárhozát (L. 9.) ... mint egy mély tömlőből (Komédia, Act. V. Sc. 4.) Segélj, most ideje, ... (54. zsold. 1.) ... megváltam te kezedtől (IX. 6.) szép személyét (III. 5.) ... szép személye (IV. 9.) ... szép személyét (X. 5.) Szeretők személyét ... (XX. 2.) Az én szívem ... mindenkor csak búskodó, mert az én ... (XXI. 6.) ... igen közel jár a bánat mindenkor az vigassághoz (Komédia, Act. I. Sc. II.) ... s bűmra esmét fordított (LIX. 2.) Azt, ki közülünk többet ejtett búra (LXIV. 9.) ... a szerelem bűmra most malommá lett (Célia, V. 1.) ... csak egyedül nékem (XIX. 3.) Csak te egyedül, szép Julia (Komédia, Act. III. Sc. I.) ... teljes reménsséggel nyugszik tüzesült lelkem (LVI. 1.) Ki jó reménsséggel virágozott, zöldellett. (Segélj meg ... 5.) ... kedves Julia tűnék (LIV. 15. Fanchali-változat) Hogy vétettem ... (V. 2.) Mit vétettem ... (LVI. 5.) Megbocsáss, Julia, nem akartommal véték (XLII. 4.) Inkább te bocsáss énnékem, ha ... nem becsültem te szerelmedet (Komédia Act. V. Sc. V.) Nemdenem kedvedért (XXV. 5.) Kit tőrök naponként ... (IV. 1.) ... csak őérette tőrök mindent jó kedvvel (XLIV. 5.) Felejtett árva (XIII. 8.) Hagyál el éngemet ilyen ársaságra (XXV. 4.) Bujdosom, mint árva (XLIV. 3.) ... az én árva keserves fejemet (XLIX. 6.) ... engem szegény árvadot (LVI. 6.) ... én ez árva életem (Célia II. 2.) ... én szarándok árva életem (Komédia Act. I. Sc. I.) Azt sem érdemlettem volna bizony tőle (IV. 12.) Mert haszontalanok, jót nem érdemletek (LXVI. 12.).
- 68 LÜKŐ Gábor, *Balassi Bálint búcsúja*, 221–224.
- 69 Vö. *A Magyar Népzene Tára V. Síratók*, szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, Bp., 1966.
- 70 RMKT XVII. 9. és 14. kötet.
- 71 Halotti énekek, melyek illendő megbíbitással, bővítéssel, díszesebb renddel és egy-néhány 'soltárokkal a közhaszonra újobban kibocsáttattak. Pozsony és Pest, 1791. – ua. Pozsony és Pest, 1802.
- 72 GYULAI János, *ΘΠΕΝΟΣ ecclesiae Debrecinae de morte clarissimi theologi dn. Thomae Felegihazii Debrecini, patriae pastoris laudatissimi, ...* Debrecini, 1586. (RMNy 583).
- 73 *Epitaphia generosorum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa de Gyarmath fratrum germanorum, pie et gloriose pro fide Christiana in diversis praeliis extinctorum, gratitudinis ergo a diversis conscripta.* Bartphae, 1595. (RMNy 759) – Balassa Bálint *Minden munkái*, II. kötet, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1923, 643–644.
- 74 GERGEI Albert, *Árgirus históriája*, bev. NAGY Péter, szöveggond. és jegyz. STOLL Béla, Bp., 1986, 97.
- 75 ÚJFALVI Imre, *In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek*, Várad, 1654, 32. (RMNy 2565).
- 76 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*; PETRÁS Incze János, *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1135.
- 77 RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérék, Bálint és Ferenc halálára* [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.], szerk., sajtó alá rend. és jegyz. ÁCS Pál. (A kíséző tanulmányokat írta: HAIMAN György, PIRNÁT Antal, SZABÓ András, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.) Bp., Balassi Kiadó, 1994.
- 78 RMKT XVII. 8., 201. (64. szám).
- 79 RMKT XVII. 1., 369–371. (87. szám).
- 80 RMKT XVII. 1., 458–459. (103. szám).
- 81 RMKT XVII. 9., 319. (121. szám).
- 82 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tiüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 68.; KODÁLY Zoltán–VARGYAS Lajos, *A magyar népzene*, Bp., 1971, 250. (351. szám).
- 83 RMKT XVII. 9., 414. (161. szám).
- 84 RMKT XVII. 9., 246. (89. szám).
- 85 RMKT XVII. 9., 506. (198. szám).

86 *Kurucz költészet*, sajtó alá rend. és bev. ERDÉLYI Pál, Bp., 1903, 83–84.

87 RMKT XVII. 11., 306. (103. szám).

88 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szöveggond., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 24, 352–358.

89 RMKT XVII 9., 409. (159. szám).

90 RMKT XVII. 9., 499–500. (194. szám).

91 RMKT XVII. 3., 92–95. (54. szám).

92 RMKT XVII. 3., 197. (66. szám). Talán ez volt az a Fodor Pál, aki 1616-ban másolta énekeskönyvét. A könyvtáblából kiadatott töredéken Balassit utánozó szerelmes vers olvasható. (RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ismeretlen XVII. századi versek*, ItK, 1981, 439–442.)

93 RMKT XVII. 9., 304–305. (111. szám).

94 RMKT XVII. 3., 60. (36. szám).

95 RMKT XVII. 3., 182. (110. szám).

96 *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, sajtó alá rend. ESZE Tamás, KISS József, KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953, 457–458. (62. szám).

97 ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiismereti szempontból*, I. kötet, Pest, 1868, 102.

98 Actus V., scena IV. Julia: Míg te Credulus voltál s én Julia, addig kegyetlen s kedvetlen voltam hozzád, de mihelt te is Thyrsisé lettél s én is Angelicává, ottan kegyes szerelmes lettem hozzád.

99 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 26.

100 *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582.

101 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958, 15. és 23. szám.

102 TARI Lujza, *Hangszeres zene a magyar népi gyászszertartásban*, Ethnographia, LXXXVII (1976), 152. (Veress Sándor 1930-as moldvai gyűjtése.)

103 KODÁLY Zoltán–VARGYAS Lajos, *A magyar népzene*, Bp., 1971, 249. (349. szám).

104 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958, 235. szám.

105 KODÁLY Zoltán, *Árgirus nótája*, Ethnographia, XXXI (1920), 25–36.

106 RMKT XVII. 9., 152. (37. szám).

107 RMKT XVII. 14., 218. (65. szám); lásd még: 370. (108. szám).

108 WALDAPFEL József, *Balassi lengyel kapcsolataihoz*, EPhK 1941, 315. – WALDAPFEL József, *Basiliscus és salamandra Balassi korának költőinél*, EPhK 1929, 242. – Bonefonius: „Quin vos quin potius subite flammas, Quin vos quin potius valere in ignes, Camoenae mihi non bene auspicatae.” ... „Quin vos vivite clara Pancharillae Meae nomina, vivite, o, Camoenae, Nec incendia nec timete flammas.”

109 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 132–133.

110 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Versek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 268–270.

111 A Balassi-versekben lévő aranymeteszésről: KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Bp., Balassi Kiadó, 1992, 53–54. – A Szentháromságról szóló három himnusz sorainak összege, mint azt Horváth Iván észrevette, $44+27+28=99$, amely a teljes versciklus $3 \times 33=99$ versére utal (HORVÁTH Iván, *Balassi-sor számmissztikai értelmezéséhez*, ItK, 1970, 672–679. és HORVÁTH Iván, *Balassi költészet történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 65–78.). Ha a számmissztika tökéletes, úgy ezt a ciklusra kivetítve, a soroknak a strófák felelnek meg, így az ideális 99 vers 999 strófából kellene hogy álljon. A meglévő 66-os, sajnos hiányos ciklus strófáinak összege 666-ra tendál. Az első 33 versből hiányzik a teljes 31. számú, valamint a 30. számú hosszú, epillion jellegű vers vége. A meglévő énekek strófaszáma 335. A hiányzó 31. számú vers helyére illő, kétes hitelű szerzemény 13 strófás, így, ha a jelenleg 28 strófányi 30-as vershez még 15 strófa kerülne, úgy 363 strófa lenne a végösszeg. A második 33 versből a 36. számú hiányzik és a búcsúvers elveszett strófái. A meglévő énekek strófaszáma 276. A megkevert, de kétes hitelűként kezelt 36-os vers 14 strófás, ha a most rekonstruált búcsúvers 13 strófás, úgy 303 strófa lenne a végösszeg. Tehát a 66 vers $363+303$, azaz együttesen 666 strófát tesz ki. Ha az *Istenes énekek* 33 verse meglenne, s 333 strófából állna, úgy összesen 999 versszakot tenne ki a 3×33 -as kompozíció.